
Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 7, Αρ. 1 (1996)

**Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης.
Μετα-ηθικά επιχειρήματα σε έναν μη ηθικό κόσμο**

Στέλιος Αλεξανδρόπουλος

doi: [10.12681/hpsa.15253](https://doi.org/10.12681/hpsa.15253)

Copyright © 2017, Στέλιος Αλεξανδρόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αλεξανδρόπουλος Σ. (2017). Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης. Μετα-ηθικά επιχειρήματα σε έναν μη ηθικό κόσμο. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 7(1), 62–81. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15253>

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ. ΜΕΤΑ-ΗΘΙΚΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΣΕ ΕΝΑΝ ΜΗ ΗΘΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Γιατί οι άνθρωποι εγκαταλείπουν τις ρουτίνες της καθημερινότητας για να ριχθούν στην περιπέτεια της συλλογικής δράσης; Εξηγήσεις έχουν δοθεί πολλές. Με το άρθρο αυτό θα αναφερθώ σε ένα τρόπο σκέψης και ένα επιχείρημα περί συλλογικής δράσης που (ακολουθώντας τη γνωστή διάκριση του B. Barry) θα μπορούσαμε συμβατικά να ονομάσουμε «οικονομολογικό».¹ Το εν λόγω επιχείρημα συγκροτείται με βάση την αξίωση ισχύος αποκλειστικά των κριτηρίων πράττειν που απορρέουν από τον τύπο του ορθολογιστή, εγωιστή και ατομιστή δρώντα –του homo economicus της κλασικής πολιτικής οικονομίας.

Ενώ, ωστόσο, στην πολιτική θεωρία του κλασικού φιλελευθερισμού γίνεται προσπάθεια μετριασμού του εγωισμού του homo economicus, τα νεότερα «οικονομολογικά» επιχειρήματα, στα οποία θα αναφερθώ, παραιτούνται από το εν λόγω αίτημα «μεσότητας», επιδιώκοντας τη σύνταξη όλων των σφαιρών (συμπεριλαμβανομένης της πολιτικής και ηθικής) με βάση καθολικώς ισχύοντα αγοραία-εγωιστικά κριτήρια.²

Αυτή η κατεύθυνση ακολουθείται στα πλαίσια θεωριών που συνήθως ονομάζονται *δημόσια ή ορθολογική επιλογή, νεο-ωφελιμ-*

* Ο Στέλιος Αλεξανδρόπουλος διδάσκει στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. Ο Br. Barry, *Sociologists, Economists and Democracy*, Collier-Macmillan, Λονδίνο 1970, υποστηρίζει ότι η σύγχρονη πολιτική θεωρία είναι διχασμένη ανάμεσα σε μια «οικονομικά προσανατολισμένη» και σε μια «κοινωνιολογικά προσανατολισμένη» κατεύθυνση. Βλ. σ. 3-12.

2. Για την έννοια του μετριασμού στον κλασικό φιλελευθερισμό βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Κανονιστικότητα, σχετικισμός και μετριασμός στην πολιτική φιλοσοφία της νεοτερικότητας», *Δεικάλων*, τχ. 11/2, Φεβρουάριος 1993, σ. 81-126.

στικές ή οικονομικές θεωρίες της πολιτικής, «Νέα Πολιτική Οικονομία» κτλ.³

Παίρνοντας αφορμή από την πρόσφατη εκδοτική δραστηριότητα που σημειώθηκε, έστω καθυστερημένα, και στη χώρα μας σχετικά με αυτές τις θεωρίες,⁴ θα επιχειρήσω, με άξονα κυρίως τους

3. Περιορίζομαι μονάχα να υπενθυμίσω μερικούς βασικούς σταθμούς στη διαμόρφωση των θεωριών αυτών: Πρώτα από όλα βεβαίως Α. Downs, *An Economic Theory of Democracy* (1957)· Duncan Black, *The Theories of Committees and Elections* (1958)· J.M. Buchanan - G. Tullock, *The Calculus of Consent* (1962)· J.S. Coleman, *Collective Decisions* (1964)· W.H. Riker, *The Theory of Political Coalitions* (1962)· M. Olson, *The Logic of Collective Action* (1965). Για μια συνοπτική κριτική παρουσίαση αυτών των θεωριών βλ. το άρθρο του Α. Pizzorno, «On the rationality of democratic choice» (1985). Μια λιγότερο κριτική αλλά πολύ πιο εκτεταμένη παρουσίαση είναι του Franz Lehner, *Einführung in die Neue Politische Ökonomie* (1981), και κυρίως του D. Mueller, *Public Choice II* (1990). Βλ. επίσης J.F.J. Tove, «Economic Theories of Politics and Public Finance», *British Journal of Political Science*, Οκτώβριος 1976, σ. 433-447.

4. Στην Ελλάδα, η ιδιαίτερη θεματική και μέθοδος των εν λόγω θεωριών υπήρξε μέχρι προσφάτως απύσχα από την επιστημονική συζήτηση και βιβλιογραφία. Εξαιρώ φυσικά τα πανεπιστημιακά εγχειρίδια δημόσιας οικονομικής, μεταξύ των οποίων αξίζει να μνημονεύσουμε αυτό του αείμνηστου Σ. Καράγιωργα, ο οποίος στη *Δημόσια Οικονομική* του αφιέρωσε ένα αρκετά μεγάλο κομμάτι στις θεωρίες «δημόσιας επιλογής» (τόμ. Ι, Παπαζήσης, Αθήνα 1979, σ. 311-515).

Τα τελευταία χρόνια αναπτύσσεται μια προσπάθεια έκδοσης στα ελληνικά, με την επιμέλεια του καθηγητή Κατσούλη (Παπαζήσης, Αθήνα), κλασικών έργων του «οικονομολογικού» επιχειρήματος. Έχουν μεταφραστεί το βιβλίο του Anthony Downs, *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας* (1990), το βιβλίο του Mancur Olson, *Η λογική της συλλογικής δράσης* (1991), ενώ πρόκειται σύντομα να κυκλοφορήσει το βιβλίο των G. Tullock - J. Buchanan, *The Calculus of Consent* (ατυχώς όμως υπό τον παραπλανητικό τίτλο «Τα όρια της συναίνεσης»).

Παράλληλα εμφανίσθηκαν άμεσες ή έμμεσες κριτικές αναφορές στο οικονομολογικό επιχείρημα, σημαντικότερη των οποίων είναι το άρθρο των C. Offe και H. Wiesenenthal, «Δύο λογικές της συλλογικής δράσης», που περιέχεται στη συλλογή δοκιμίων του C. Offe που εκδόθηκε με τον γενικό τίτλο *Κοινωνία της εργασίας*, επιμ.: Γ. Τουτζιαράκη, εκδ. Νήσος. Στις λιγότερο άμεσες κριτικές αναφορές θα πρόσθετα το άρθρο του Κ. Τσουνκαλά «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 9-52, και τη διδακτορική μου διατριβή, *Συλλογική Δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση*, Πάντειον Πανεπιστήμιον, Αθήνα 1990, ιδίως την Εισαγωγή.

Μια κριτική του Buchanan γίνεται από τον Γ. Βούλγαρη, «Συνταγματικά δεσμά στον Λεβιάθαν. Νεοφιλελεύθερο κοινωνικό συμβόλαιο κατά του κοινωνικού κράτους: Μια κριτική της θεωρίας του J.M. Buchanan», *Αξιολογικά*, τχ. 5, Οκτώβρης 1993, σ. 36-74. Επίσης, στο Γ. Βούλγαρη, *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σ. 75-111. Τέλος, πρέπει να

τίτλους που είναι διαθέσιμοι σε μετάφραση στον έλληνα αναγνώστη (Downs, Buchanan - Tullock, Olson, Offe) την περιγραφή ορισμένων βασικών πλευρών του «οικονομολογικού» επιχειρήματος. Παράλληλα θα προσπαθήσω να επισημάνω προβλήματα που γεννώνται από τον περιορισμό της λογικής της συλλογικής δράσης αποκλειστικά στην οικονομική της διάσταση, ενώ θα θέσω και ορισμένες μεθοδολογικές προϋποθέσεις για μια κριτική των κατηγοριών αυτής της προσέγγισης. Φυσικά, πολλά από τα αναφερόμενα στο παρόν άρθρο δύσκολα θα πρόσθεταν κάτι καινούριο από τη σκοπιά της διεθνούς βιβλιογραφίας, συμπεριλήφθηκαν όμως χάριν της ενημέρωσης του ελληνικού κοινού.

1. ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΩΣ ΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ

Αν θέλαμε με δυο λόγια να περιγράψουμε τις μεθοδολογικές αρχές των θεωριών, που στο εξής, για λόγους συντομίας, θα ονομάζω οικονομικές-νεο-ωφελμιστικές, θα λέγαμε ότι αυτές συμπεκνώνονται στην προσπάθεια προέκτασης του ιδεότυπου του ατομιστή ορθολογικού δράντος πέρα από το χώρο της αγοράς, ώστε με βάση τις ιδιότητές του –και χρησιμοποιώντας τις αρχές της νεοκλασικής οικονομικής ανάλυσης– να εξηγήσουν και τις εξωαγοραίες διαδικασίες που αφορούν στο χώρο της συλλογικής δράσης και της πολιτικής.

Η απόδοση ενός «οικονομολογικού» χαρακτήρα δικαιολογείται επομένως από το γεγονός ότι οι θεωρίες αυτές αποβλέπουν, κατά τον D.C. Mueller, «...στην οικονομική μελέτη του σχηματισμού των μη αγοραίων αποφάσεων ή απλώς στην εφαρμογή των οικονομικών στην πολιτική επιστήμη. Το αντικείμενό τους είναι το ίδιο με αυτό της πολιτικής επιστήμης [...] όμως η μεθοδολογία [...] είναι αυτή των οικονομικών».

Από την άλλη, ο χαρακτηρισμός τους ως νεο-ωφελμιστικών δικαιολογείται επίσης από το ότι (πάντοτε κατά τον D.C. Mueller) εκλαμβάνουν ως «βασικό αξίωμα συμπεριφοράς», τόσο για το χώρο της πολιτικής όσο και γι' αυτόν της οικονομίας, «ότι ο άνθρω-

σημειώσουμε και τη συμβολή του Δ. Γράβαρη στη μελέτη του ιδιότυπου ρεύματος του «αναλυτικού μαρξισμού» («Το αίτημα της μικρο-θεμελίωσης των μακρο-κοινωνικών κατηγοριών στο θεωρητικό υπόδειγμα του αναλυτικού μαρξισμού», *Αξιολογικά*, τχ. 2, σ. 78-125).

πος είναι ένας εγωιστής, ορθολογικός δρων που επιδιώκει να μεγιστοποιήσει την ωφέλειά του».⁵

Ξεκινώντας από την παραπάνω αρχή της μεθοδολογικής εξομείωσης πολιτικής και οικονομίας, επιδιώκεται ναδειχθεί πώς θα συμπεριφερθούν οι δρώντες σε καταστάσεις συλλογικής δράσης και πολιτικών διαδικασιών. Η υπόθεση είναι ότι σε παρόμοιες καταστάσεις ο μέσος δρων θα συμπεριφερθεί όχι ως αλτρουιστής, ι-δεολόγος κτλ., αλλά (κατ' αναλογία της αγοραίας συμπεριφοράς του) ως μεγιστοποιητής του ατομικού του οφέλους. Επομένως, και στο πεδίο της συνεργασίας και συλλογικής δράσης θα πρέπει να περιμένουμε ότι θα ισχύσουν οι ίδιες αρχές εγωιστικού ατομισμού που ισχύουν και στην αγορά.

Η εξήγηση σχετικά με το πώς και γιατί συμβαίνει αυτό θα πρέπει να αναζητηθεί στην αντίληψη των κλασικών οικονομολόγων (Α. Smith κ.ά.), σύμφωνα με την οποία άτομα με καθαρώς εγωιστικά κίνητρα μπορούν να ωφεληθούν αμοιβαία από την ανταλλαγή. Αν ο Α έχει αγελάδες και ο Β καλαμπόκι, και οι δύο θα αυξήσουν την ευημερία τους με την ανταλλαγή. Με τη βοήθεια του συστήματος των τιμών αυτή η ανταλλαγή μπορεί να συμπεριλάβει μια ευρεία ποικιλία αγαθών και υπηρεσιών.⁶ Ωστόσο, τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά όσο εμφανίζονται στα πλαίσια ενός θεωρήματος «αοράτου χεριού», διά του οποίου ρυθμίζονται τα ανταλλακτικά ενεργήματα σε απουσία κυβέρνησης. Στην πραγματικότητα, αυτό το θεώρημα προϋποθέτει ένα σύστημα *συλλογικής επιλογής* αντίστοιχης ή και μεγαλύτερης πολυπλοκότητας με το σύστημα της αγοράς.

Αυτό οφείλεται βασικά σε δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι ο Α και ο Β δεν έχουν ως μόνη επιλογή την ανταλλαγή και συνεργασία. Ο Α θα μπορούσε να κλέψει το καλαμπόκι του Β και να κρατήσει και τις αγελάδες. Αυτή θα ήταν η πλέον συμφέρουσα λύση γι' αυτόν. Το ίδιο όμως θα μπορούσε να κάνει και ο Β εις βάρος του Α. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να προκύψει μια κατάσταση κατά την οποία καθένας από τους δύο, εκτός από τις απώλειες της κλοπής, θα έπρεπε να υποβάλλεται και στο κόστος της αποτροπής της κλοπής. Αυτή θα ήταν η λιγότερο συμφέρουσα λύση και για τους δύο. Γι' αυτό οδηγούνται λογικά σε μια τρίτη κατάσταση ό-

5. D. Mueller, *Public Choice II*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σ. 1 και 2.

6. Βλ. D. Mueller, *ό.π.*, σ. 9.

που συμφωνούν ρητά ή σιωπηρά να απέχουν από την κλοπή, παίρνοντας μάλιστα και τις αναγκαίες διασφαλίσεις για την τήρηση της συμφωνίας. Το πέρασμα από τη δεύτερη στην τρίτη κατάσταση (συμφωνίας, συνεργασίας κτλ.) είναι μια (κατά Παρέτο) κίνηση μετάβασης από μια χομπσιανή «φυσική κατάσταση» σε μια πολιτικά συντεταγμένη συλλογικότητα ή έννομη τάξη.⁷

Εν προκειμένω, λοιπόν, το πρόβλημα της συλλογικής δράσης τίθεται ως λογικό πρόβλημα (στη θεωρία των παιγνίων παίρνει τη μορφή του γνωστού «διλήμματος του φυλακισμένου») επιλογής μεταξύ εγωιστών δρώντων:⁸ Αυτοί αποφασίζουν αν θα συνεργασθούν ή θα αναλάβουν συλλογική δράση όχι για λόγους ηθικής, αλληλεγγύης κτλ., αλλά γιατί είναι η συμφερότερη λύση για τον καθένα. Παρ' όλα αυτά, η εν λόγω προσέγγιση της συλλογικής δράσης ως «λογικής επιλογής» παρουσιάζει το εγγενές πρόβλημα της ενδεχόμενης αποφυγής τήρησης των συλλογικών υποχρεώσεων από τον εγωιστή δρώντα μόλις οι συνθήκες το επιτρέψουν, όταν δηλαδή μπορεί να το κάνει χωρίς αρνητικές συνέπειες, οπότε αυτή προβάλλει ως η συμφερότερη λογικά επιλογή. Γι' αυτόν το λόγο (όπως θα δούμε πιο κάτω και στην περίπτωση της θεωρίας του Olson) η λογική ανάλυση της συλλογικής δράσης υπό το πρίσμα εγωιστικών σκοποθεσιών εμπεριέχει εγγενώς μέσα της την αναπόφευκτη τάση μετάβασης από τη σμιθιανή έννοια της «ελεύθερης ανταλλαγής» σε μια χομπσιανή κατεύθυνση καταναγκαστικής επιβολής.

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο χρειάζεται ένα σχετικά πολύπλοκο σύστημα συλλογικής επιλογής είναι ότι η συλλογική δράση δεν έχει στην πραγματικότητα τη μορφή της συνεργασίας του A με τον B, αλλά εμπλέκει πολλούς δρώντες. Επομένως παίρνει τη μορφή της συνεργασίας του $A+B+\dots+n$ ατόμων, από την οποία προκύπτουν συλλογικά αποτελέσματα και αποφάσεις. Στην περίπτωση αυτή το πρόβλημα είναι η ανομοιογένεια των επιμέρους σκοποθεσιών των δρώντων και το πώς αυτές μπορούν να συγκερασθούν στις κοινές ή συλλογικές αποφάσεις, είτε αυτές αφορούν στο κράτος (κρατικές πολιτικές) είτε σε οργανώσεις (κόμματα, συνδικάτα κτλ.). Προκύπτει έτσι ένα πρόβλημα «δημόσιας» ή «κοινωνικής επιλογής».

Γύρω από αυτό ακριβώς το πρόβλημα αναπτύχθηκαν από τη δε-

7. Βλ. D. Mueller, *ό.π.*, σ. 10.

8. Για μια εξήγηση της προέλευσης του «διλήμματος του φυλακισμένου» βλ. R.D. Luce - H. Raiffa, *Games and Decisions*, Νέα Υόρκη 1958, σ. 94-95.

καετία του '50 οι πρώτες συστηματικές οικονομικές-νεο-ωφελιμιστικές θεωρίες. Χαρακτηρίστηκαν εξαιτίας από μεθοδολογικό ατομισμό και από ηθικό σχετικισμό.⁹

2. ΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

Τα στοιχεία αυτά είναι πρόδηλα σε όλες τις θεωρίες «κοινωνικής ή δημόσιας επιλογής», μεταξύ των οποίων ξεχωριστή και ίσως αφετηριακή θέση κατέχει η θεωρία του Kenneth Arrow.¹⁰ Στο πασίγνωστο βιβλίο του (δυστυχώς ανέκδοτο ακόμη στην Ελλάδα) «*Κοινωνική επιλογή και ατομικές αξίες*» (1951), ο Arrow θέτει το ερώτημα κατά πόσον η λογική συνέπεια και συνοχή που χαρακτηρίζει τις επιλογές που κάνει το μεμονωμένο ορθολογικό άτομο, προκειμένου να ικανοποιήσει τις επιθυμίες του, μπορεί να ισχύσει στους «συλλογικούς τρόπους επιλογής, όπου εμπλέκονται οι θελήσεις πολλών ανθρώπων». Διευκρινίζει ότι εξετάζει αυτό το πρόβλημα από τη σκοπιά των «τυπικών λογικών πλευρών» του, ήτοι από τη σκοπιά του «κατά πόσο είναι δυνατόν να κατασκευάσουμε μια διαδικασία που να μας επιτρέπει να περνάμε από ένα σύνολο γνωστών ατομικών προτιμήσεων σε ένα υπόδειγμα λήψης κοινωνικών αποφάσεων...».¹¹ Αποτελεί η *δημοκρατία* ένα τέτοιο υπό-

9. Για τον μεθοδολογικό ατομισμό αυτών των θεωριών βλ. τον πρόλογο των Buchanan - Tullock, στο *The Calculus of Consent*. Για το θέμα του ηθικού σχετικισμού, ο Frank Sorauf παρατηρεί ότι η δημιουργία των θεωριών «δημόσιας επιλογής» εντάσσεται σε ένα γενικότερο κλίμα που διαμορφώθηκε από τη δεκαετία του '50 στο βορειοαμερικανικό χώρο, στο πλαίσιο του οποίου ο ηθικός σχετικισμός ερχόταν να αντικαταστήσει παλαιότερες προσεγγίσεις του δημοσίου συμφέροντος που στηρίζονταν σε απόλυτες αξίες. Βλ. F. Sorauf, «The Public Interest Reconsidered», *The Journal of Politics*, τόμ. 19, 1957, σ. 616-639, και κυρίως σ. 637.

10. Βεβαίως πριν από τον Arrow, θέσεις υπέρ της στήριξης της κρατικής πολιτικής σε ατομικά-ωφελιμιστικά κριτήρια είχαν υποστηριχθεί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στα πλαίσια θεωριών Δημόσιας Οικονομικής, από τον K. Wicksell (*Finanztheoretische Untersuchungen*, Jena 1896, ιδίως το «A New Principle of Just Taxation»), που αναδημοσιεύεται στο Musgrave - Peacock, *Classics in the Theory of Public Finance*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1967, σ. 72-118), τον P.A. Samuelson (*Foundations of Economic Analysis*, Harvard University Press, Cambridge 1947), και ιδίως τον Abram Bergson («A Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics», *Quarterly Journal of Economics*, τχ. 52, Φεβρουάριος 1938, σ. 314-344).

11. Βλ. Kenneth Arrow, *Social Choice and Individual Values*, John Wiley and

δειγμα λήψης αποφάσεων; Αυτό το ερώτημα υπολανθάνει στην ανάλυση του Arrow.

Προσπαθεί να απαντήσει σε ένα συναφές δίδυμο πρόβλημα: Πρώτον, κατά πόσο είναι δυνατόν οι ατομικές προτιμήσεις να συνενωθούν σε απαλλαγμένες από αντιφάσεις συλλογικές αποφάσεις (= κυβερνητικά προγράμματα) μέσω της δημοκρατικής διαδικασίας. Δεύτερον, κατά πόσο η δημοκρατική διαδικασία μεγιστοποιεί την κοινωνική ευημερία. Παρεμβάλλεται, κατ' αυτό τον τρόπο στην παράδοση των Welfare Economics (Samuelson - Bergson), η οποία, ως γνωστόν, είχε συνδέσει τη λειτουργία κοινωνικής ευημερίας με την ατομική ωφέλεια των πολιτών, προκειμένου να αναρωτηθεί σχετικά με το ρόλο που παίζει σε αυτή τη σύνδεση η δημοκρατική διαδικασία και κατά πόσο συμβιβάζεται με αυτήν.

Ο Arrow διαμορφώνει τους όρους του προβλήματος με βάση πέντε ελάχιστες προϋποθέσεις της δημοκρατικής διαδικασίας (που συνιστούν συγχρόνως και προϋποθέσεις της λειτουργίας κοινωνικής ευημερίας):

1. Η διαδικασία πρέπει να επιτρέπει την έκφραση οποιασδήποτε ατομικής προτίμησης. Αυτή είναι η *ατομιστική αρχή* ή η *αρχή του μη περιορισμού του πεδίου των προτιμήσεων*.¹²

2. Συλλογικές αποφάσεις που εκφράζουν κοινωνική επιλογή ανάμεσα σε δύο υφιστάμενες εναλλακτικές επιλογές πρέπει να εξαρτώνται μονάχα από τις τάξεις προτίμησης των ατόμων σε σχέση με αυτές τις δύο επιλογές και όχι από τις τάξεις προτίμησης τους σε σχέση με τυχόν άλλες εναλλακτικές επιλογές (λ.χ. ανέφικτες ή μη ρεαλιστικές). (Independence of irrelevant alternatives).

3. Κανένα μεμονωμένο άτομο δεν πρέπει να καθορίζει μόνο του τη συλλογική απόφαση, παρά τις αντίθετες προτιμήσεις των άλλων. (Αρχή της *μη δικτατορίας*).

4. Η διαδικασία πρέπει να εξασφαλίζει ότι μία από τις προτι-

Sons, Νέα Υόρκη 1951 (αναθ. έκδ. 1963, Yale Univ. Press, N. Haven-Λονδίνο), σ. 2-3.

12. Βλ. Κ. Arrow, *ό.π.*, σ. 23-24. Στο σύνολό τους τα εν λόγω κριτήρια ή όροι αναπτύσσονται από τον Arrow κυρίως στο 3ο κεφάλαιο του βιβλίου. Για λόγους απλότητας και συνομίας συμβουλευθήκα στην παρουσίασή τους τόσο την κλασική επαναδιατύπωσή τους από τον William Vickrey («Utility, Strategy, and Social Decision Rules», *Quarterly Journal of Economics*, τχ. 74, Νοέμβριος 1960, σ. 507-535) όσο και την εκλαΐκευσή τους από τον Franz Lehner (*Einführung in die Neue Politische Ökonomie*, Athenäum, 1981, σ. 45-49).

μώμενες από όλα τα άτομα εναλλακτικές επιλογές θα προτιμηθεί επίσης κατά το σχηματισμό της συλλογικής απόφασης. Αυτός ο όρος ονομάζεται «κριτήριο Παρέτο». (Διατυπώνεται στην ταξινόμηση του Vickrey και ως κριτήριο «ομοφωνίας»: Αν στην εκφραζόμενη από ένα άτομο προτίμηση δεν αντιπαρατίθεται καμιά άλλη αντίθετη προτίμηση οποιουδήποτε άλλου ατόμου, αυτή η προτίμηση συμπεριλαμβάνεται στην κοινωνική επιλογή).

5. Η συνοχή της όλης διαδικασίας διασφαλίζεται με βάση την αρχή της «μεταβατικότητας», ήτοι ότι αν Α προτιμάται του Β και αν Β του Γ, τότε θα πρέπει και Α να προτιμάται του Γ.

Κατά τον Αγγω αυτοί οι όροι συνιστούν ένα μίνιμουμ κανονιστικών κριτηρίων της δημοκρατικής διαδικασίας αποφάσεων.¹³ Εκτός από κανονιστική ισχύ, όμως, αυτά τα κριτήρια έχουν και εμπειρικές αναφορές. Χωρίς την ισχύ αυτών των κριτηρίων θα ήταν δύσκολο να συγκροτηθούν πλειοψηφίες ή να σχηματισθούν κυβερνητικά προγράμματα.

Ο Αγγω στο «περί αδυνάτου» θεώρημά του, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει καμιά διαδικασία συνάρθρωσης προτιμήσεων που να οδηγεί σε μια απαλλαγμένη από αντιφάσεις απόφαση και συγχρόνως να εκπληροί το σύνολο των προαναφερθέντων όρων. Αυτό σημαίνει ότι:

— Κάθε κανόνας συνάρθρωσης ο οποίος στηρίζεται επαρκώς στις προαναφερθείσες ελάχιστες προϋποθέσεις της δημοκρατικής διαδικασίας αποφάσεων οδηγεί σε μια από λογική άποψη αντιφατική απόφαση. Και αντιστρόφως,

— Κάθε κανόνας συνάρθρωσης προτιμήσεων που οδηγεί σε μια απαλλαγμένη από αντιφάσεις απόφαση παραβιάζει έναν τουλάχιστον από τους προαναφερθέντες όρους.¹⁴

Αυτό μπορεί να φανεί σε ένα απλό παράδειγμα. Πρόκειται για το γνωστό ως *παράδοξο του Condorcet*, με το οποίο ο Αγγω εισά-

13. Ο Αγγω δέχεται την ερμηνεία σύμφωνα με την οποία αυτά τα κριτήρια αποτελούν το βασικό αξιακό περιεχόμενο που είναι ενσωματωμένο στο κοινωνικό συμβόλαιο ή το σύνταγμα μιας συνεστημένης κοινωνίας. Βλ. Κ. Αγγω, *ό.π.*, σ. 104-105.

14. Βλ. Κ. Αγγω, *ό.π.*, σ. 31-32. Φυσικά η δική μου προσπάθεια συνοπτικής εκλαΐκευσης του θεωρήματος του Αγγω στέκεται περισσότερο στις πολιτικές πλευρές και γι' αυτό είναι ίσως «φτωχή» από τη σκοπιά της οικονομολογικής θεμελίωσης που ακολουθεί ο ίδιος ο Αγγω. Ευνόητο είναι ότι όσοι ενδιαφέρονται για την οικονομική-μαθηματική ανάλυση δεν έχουν παρά να διαβάσουν το ίδιο το βιβλίο, ιδιαίτερα το 5ο κεφάλαιο όπου και η «Απόδειξη του θεωρήματος» του.

γει το πρόβλημα της δημοκρατικής διαδικασίας συνάρθρωσης προτιμήσεων την οποία μελετά.¹⁵ Υποθέτουμε ότι τρία άτομα (1, 2, 3) πρέπει να επιλέξουν μεταξύ τριών εναλλακτικών προτάσεων (Α, Β, Γ) και παροσιάζουν την ακόλουθη σειρά προτιμήσεων:

	1	2	3
A	A	B	Γ
B	B	Γ	A
Γ	Γ	A	B

Οι ανωτέρω τρεις εναλλακτικές προτάσεις τίθενται σε ψηφοφορία κατά ζεύγη, ούτως ώστε να μπορεί να συγκροτηθεί μια απλή πλειοψηφία. Στην περίπτωση αυτή προκύπτει η ακόλουθη κατάσταση:

– Μια πλειοψηφία (που στηρίζεται στον 1 και 3) επιλέγει το Α έναντι του Β.

– Μια πλειοψηφία (που στηρίζεται στον 1 και 2) επιλέγει το Β έναντι του Γ.

Θα περίμενε κανείς ότι με βάση τις δύο αυτές ψηφοφορίες θα μπορούσε να συγκροτηθεί μια διαδικασία συλλογικής απόφασης που να στηρίζεται σε μια τάξη προτίμησης (ordinal order) του Α έναντι του Β έναντι του Γ. Αυτό ενέχει λογικά ότι το Α προτιμάται και έναντι του Γ. Ωστόσο υπάρχει και μια άλλη δυνατότητα πλειοψηφίας (που στηρίζεται στον 2 και 3) η οποία προτιμά το Γ έναντι του Α.

Θα συμβεί επομένως ένα από τα δύο: είτε (1) θα έχουμε μια αντιφατική απόφαση στα πλαίσια της οποίας το Α θα είναι συγχρόνως προτιμότερο του Γ αλλά και το Γ θα είναι προτιμότερο του Α, είτε (2) θα έχουμε μια απαλλαγμένη από αντιφάσεις απόφαση (π.χ. το Α προτιμότερο του Β και του Γ) αλλά με ταυτόχρονο αποκλεισμό της τρίτης δυνατής πλειοψηφίας (του 2 και 3).

Ο Arrow εξετάζει το πρόβλημα των συλλογικών αποφάσεων, όπως είπαμε, κυρίως από τη σκοπιά της σύστασης της λειτουργίας κοινωνικής ευημερίας. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρ-

15. Βλ. Κ. Arrow, *ό.π.*, σ. 2-3. Στην πρώτη έκδοση του βιβλίου, το 1951, ο Arrow αγνοούσε ότι αυτή η μορφή του «παραδόξου της ψηφοφορίας» έχει την καταγωγή της στον Condorcet. Βλ. σ. 93-94.

χει καμιά δημοκρατική διαδικασία αποφάσεων με τη βοήθεια της οποίας να μπορεί να συσταθεί μια απαλλαγμένη από αντιφάσεις λειτουργία κοινωνικής ευημερίας. Αυτό οφείλεται στην έλλειψη μιας δημοκρατικής διαδικασίας που να μπορεί να συνενώσει όλες τις ατομικές προτιμήσεις και συμφέροντα σε μια συνολική κοινωνική στόχευση. Σε τελική ανάλυση, κάθε απαλλαγμένη από αντιφάσεις κοινωνική στόχευση, ήτοι κάθε απαλλαγμένο από αντιφάσεις κυβερνητικό πρόγραμμα, στηρίζεται στην παραβίαση κάποιων δημοκρατικών κριτηρίων.¹⁶

Το «περί αδυνάτου» θεώρημα του Αγτωθ θέτει ουσιαστικά υπό αμφισβήτηση την οικονομική αντίληψη της δημοκρατίας ως μιας απλής μεθόδου συνάρθρωσης προτιμήσεων, ιδίως τον παραλληλισμό της με το μηχανισμό της αγοράς που λειτουργεί αυθόρμητα (χωρίς ένοσκο προσανατολισμό). Από τη στιγμή επομένως που κάθε απαλλαγμένο από αντιφάσεις σύνολο στόχων παραβιάζει έναν από τους ελάχιστους δημοκρατικούς όρους, έπεται ότι στις δημοκρατίες η συγκρότηση ενός συνεκτικού κυβερνητικού προγράμματος είναι εφικτή μόνο με όρους *δύναμης* και *κυριαρχίας*.

Δεν υπάρχει επομένως διαδικασία συνάρθρωσης που να επιτυγχάνει να συνενώσει τις ατομικές προτιμήσεις σε μια απαλλαγμένη από αντιφάσεις απόφαση ή πρόγραμμα, χωρίς καταναγκασμό και συγκρούσεις.¹⁷

Το «περί αδυνάτου θεώρημα» του Αγτωθ αμφισβητήθηκε στα πλαίσια των νεο-ωφελμιστικών θεωριών. Από τη μια μεριά έγινε προσπάθεια να λυθεί το «πρόβλημα Αγτωθ», ενώ από την άλλη, ορισμένοι υποστήριξαν ότι αυτό το πρόβλημα είναι χωρίς ιδιαίτερη σημασία. Οι εκφραστές της δεύτερης άποψης –μεταξύ των οποίων γνωστότεροι είναι οι Buchanan και Tullock– υποστήριξαν ότι το πρόβλημα συνάρθρωσης προτιμήσεων στο δημοκρατικό σύστημα δεν εντοπίζεται τόσο στη δυνατότητα οικοδόμησης μιας γενικής λειτουργίας κοινωνικής ευημερίας όσο στην αναζήτηση της διαδι-

16. Βλ. Κ. Αγτωθ, *ό.π.*, σ. 59-60. Ουσιαστικά ο Αγτωθ ανατρέπει τη «συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας» του Bergson. Δείχνει δηλαδή, για να χρησιμοποιήσουμε την οικονομολογική γλώσσα, ότι αν οι συνθήκες καταστάσεις επιλογής συνεπάγονται περισσότερες από δύο εναλλακτικές δυνατότητες και αν οι προτιμήσεις των ατόμων είναι ουσιαστικά ανόμοιες, τότε δεν είναι δυνατό να ισχύσει μια γενική συνάρτηση κοινωνικής ευημερίας, εκτός αν ένα μέρος της κοινωνίας υπαγορεύει τη θέλησή του στο άλλο. Βλ. Ant. Downs, *ό.π.*, σ. 37-38.

17. Βλ. F. Lehner, *ό.π.*, σ. 49.

κασίας εκείνης που εγγυάται τη μέγιστη δυνατή γνησιότητα και το ανόθευτο των πολιτικών (συλλογικών) αποφάσεων.¹⁸

Η σύσταση του προβλήματος ως «διαδικαστικού» απορρέει από τη διαπίστωση ότι στη σύγχρονη δημοκρατία, αναλόγως της διαδικασίας και του κανόνα –και ενώ οι ατομικές προτιμήσεις παραμένουν ίδιες– προκύπτει μια διαφορετική συλλογική απόφαση. Διαφορετικά εκλογικά συστήματα οδηγούν –με ίδια κατανομή των ψήφων– σε διαφορετική κατανομή θέσεων στο κοινοβούλιο και μέσω αυτής σε διαφορετική αντιπροσώπηση των πολιτών. Τούτου δοθέντος, οι Buchanan - Tullock οδηγούνται στη διαπίστωση ότι το βασικό πρόβλημα δημόσιας επιλογής είναι αυτό της *συνταγματικής επιλογής του κατάλληλου κανόνα αποφάσεων*.¹⁹

Επιχειρούν να αντιμετωπίσουν αυτό το πρόβλημα όχι με τα παραδοσιακά πολιτειολογικά, θεσμικά εργαλεία των συνταγματολόγων, αλλά με βάση τις αρχές μιας οικονομολογικά θεμελιωμένης λογικής ανάλυσης. Ξεκινούν –όπως και ο Arrow– από τον ιδεατό τύπο μιας απαλλαγμένης από παραποιήσεις διαδικασίας συνάρθρωσης των ατομικών προτιμήσεων, που αναγκαστικά στο δικό τους σχήμα ταυτίζεται με την *αρχή της ομοφωνίας*, η οποία εξασφαλίζει στα μέλη μιας συλλογικότητας τη μέγιστη δυνατή ωφέλεια.

Για να καταλάβουμε γιατί η *ομοφωνία* εξασφαλίζει τη μέγιστη δυνατή ωφέλεια (άρα επέχει θέση του κατά Παρέτο άριστου) πρέπει να τη συνδέσουμε με την αντίληψή τους περί πολιτικής, την οποία αντιλαμβάνονται (όπως άλλωστε και ο Wicksell προηγουμένως) ως ένα *συνεργατικό παίγνιο θετικού αθροίσματος*. Στην αντίληψή τους, μια πολιτικά συνεστημένη κοινότητα αποτελεί μια εθελοντική συνένωση ατόμων με σκοπό να ικανοποιήσουν τις κοινές τους ανάγκες. Από εδώ απορρέει ότι κάθε μέλος πρέπει να έχει εγγυημένο το δικαίωμα να προφυλάσσει τα συμφέροντά του απέναντι σε αυτά των άλλων. Αυτό το δικαίωμα διασφαλίζεται μέσω

18. Βλ. J. Buchanan - G. Tullock, *The Calculus of Consent*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1962. Το παράδοξο είναι ότι ενώ οι Buchanan- Tullock επιτίθενται εναντίον του Arrow θεωρώντας ότι ανήκει στις θεωρίες «μεγιστοποίησης κοινωνικής ευημερίας», από την άλλη, οι ίδιοι οι θεωρητικοί των Welfare Economics, όπως ο Bergson, του επιτίθενται για τον ακριβώς αντίθετο λόγο, λέγοντας ότι «το θεώρημά του έχει ελάχιστη ή καθόλου σχέση με τα Welfare Economics». Βλ. A. Bergson, «On the Concept of Social Welfare», *Quarterly Journal of Economics*, τόμ. 68, Μάιος 1954, σ. 243.

19. Βλ. Buchanan - Tullock, *ό.π.*, σ. 3-15.

της εξουσίας που παρέχει ο κανόνας της ομοφωνίας για την προβολή νετο σε κάθε πρόταση που αντίκειται στο συμφέρον ενός ατόμου.

Δεδομένου ότι ο σκοπός της κοινότητας είναι η ικανοποίηση των αναγκών των μελών της, η φυσιολογική οδός για να τεθούν τα θέματα που απασχολούν την κοινότητα είναι από τα ίδια τα άτομα. Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να θέσει ενώπιον της κοινότητας θέματα που το ευνοούν αλλά και που πιστεύει ότι μπορεί να ωφελούν και τα άλλα μέλη. Από τη στιγμή που μια πρόταση δεν επιτυγχάνει ομοφωνία, επαναπροσδιορίζεται μέχρι να το επιτύχει, αλλιώς εγκαταλείπεται. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο κανόνας της ομοφωνίας ευνοεί το διάλογο, το συμβιβασμό, την τροποποίηση, στοιχεία δηλ. που αναδεικνύουν τον συναινετικό-συνεργατικό χαρακτήρα της πολιτικής. Ωστόσο, τόσο ο Wicksell όσο και οι Buchanan - Tullock αναγνωρίζουν ότι ο κανόνας της ομοφωνίας στις περισσότερες περιπτώσεις δεν μπορεί να ισχύσει εξαιτίας του μεγάλου κόστους που συνεπάγεται.²⁰

Συνολικά, μια διαδικασία αποφάσεων (είτε στηρίζεται στην αρχή της ομοφωνίας είτε στην αρχή της πλειοψηφίας) συνεπάγεται ένα γενικό κόστος για όλα τα μέλη της συλλογικότητας, που ονομάζεται «κόστος απόφασης». Γίνεται δεκτό ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός αυτών που πρέπει να αποφασίσουν τόσο υψηλότερο είναι το κόστος απόφασης. Βεβαίως, αυτό δεν επηρεάζεται μόνο από τον αριθμό των συμμετεχόντων αλλά και από το είδος του ισχύοντος κανόνος καθώς και από την ομοιογένεια των προτιμήσεών τους. Στην περίπτωση της αρχής της ομοφωνίας το κόστος απόφασης είναι γενικά πολύ μεγάλο (χρονική διάρκεια κτλ.).

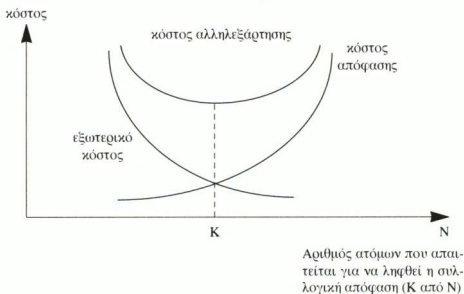
Από την άλλη όμως, κάθε απόκλιση από την αρχή της ομοφωνίας συνεπάγεται ότι ένας μεγαλύτερος ή μικρότερος αριθμός ατόμων (αυτοί που ανήκουν στη μειοψηφία), ενώ συμμετέχουν στο συνολικό κόστος του σχηματισμού της απόφασης, δεν είναι σε θέση να συμπεριλάβουν τις προτιμήσεις τους σε αυτήν. Αυτό σημαίνει ότι επιβαρύνονται με ένα πρόσθετο κόστος που ονομάζεται «εξωτερικό κόστος».

Το άθροισμα ανάμεσα σε «εξωτερικό κόστος» και «κόστος απόφασης» ονομάζεται «κόστος αλληλεξάρτησης». Ο τρόπος συσχέτισης αυτών των τριών μεγεθών φαίνεται στο παρακάτω σχήμα.²¹

20. Βλ. D.C. Mueller, *ό.π.*, σ. 53-54.

21. Οι ποικίλοι συνδυασμοί που προκύπτουν με βάση τα διαφορετικά είδη κό-

ΣΧΗΜΑ

Οι Buchanan - Tullock μεταφέρουν το ανωτέρω απλοποιημένο μοντέλο στην ανάλυση των πολύ πιο σύνθετων διαδικασιών απόφασης στο πλαίσιο της *αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας*. Υπάρχει μια σειρά παραγόντων και κριτηρίων (βαθμός και βάση της αντιπροσώπευσης, εκλογικό σύστημα, κανόνες λειτουργίας αντιπροσωπευτικών σωμάτων, ένα ή δύο νομοθετικά σώματα κτλ.) που συνδέονται με διάφορους τρόπους μεταξύ τους και με άλλους παράγοντες, στα πλαίσια σύνθετων συστημάτων απόφασης, των οποίων το κόστος κατά περίπτωση είναι δύσκολο να προσδιορισθεί.

Για παράδειγμα, το *αναλογικό σύστημα* εξασφαλίζει την πιο ισόρροπη και ισότιμη αντιπροσώπευση των εκλογέων. Σε σύγκριση επομένως με άλλα εκλογικά συστήματα συνεπάγεται το μικρότερο εξωτερικό κόστος. Από την άλλη όμως, δεν ευνοεί το σχηματισμό σταθερών κυβερνήσεων, αλλά το σχηματισμό κυβερνητικών συνασπισμών μεταξύ δύο, τριών ή και περισσότερων κομμάτων, και επομένως μειώνει τη σταθερότητα της πλειοψηφίας και αυξάνει το κόστος απόφασης.

Οι Buchanan - Tullock εξετάζουν πώς τα διάφορα εκλογικά συ-

στους και την απαιτούμενη πλειοψηφία αναλύονται με την προσθήκη σχημάτων από τους Buchanan - Tullock στο 6ο κεφ., *ό.π.*, σ. 63-96. Το παραπάνω σχήμα παρτίθεται τόσο στον F. Lehner, *ό.π.*, σ. 53, όσο και στον D.C. Mueller, *ό.π.*, σ. 54.

στήματα (αναλογικά, πλειοψηφικά και οι παραλλαγές τους) από κοινού με άλλους παράγοντες που προσδιορίζουν τη γενικότερη διαδικασία αντιπροσώπευσης και άρθρωσης των ατομικών προτιμήσεων συνεπάγονται διαφορετικό κόστος και επιδρούν με διαφορετικό τρόπο στο σχηματισμό των κυβερνήσεων.²²

Το γενικό συμπέρασμα (που θα αναπτυχθεί σε συνέχεια με μεγαλύτερη σαφήνεια από τον Buchanan) είναι ότι ο μηχανισμός συλλογικών αποφάσεων επιτυγχάνει ισορροπία, όχι μέσω της (ταυτόχρονης λίγο πολύ) συνάρθρωσης προτιμήσεων όλων των πολιτών, αλλά χάρη στην ύπαρξη μιας «δυναμικής αστάθειας» στη διαμόρφωση της πλειοψηφίας. Επειδή η μειοψηφία συνεπάγεται υψηλό εξωτερικό κόστος, όσοι ανήκουν σε αυτή παρακινούνται να επιδιώξουν το σχηματισμό μιας νέας πλειοψηφίας. Όταν το επιτύχουν, οι καινούριοι μειοψηφούντες παρακινούνται να επιδιώξουν εκ νέου το σχηματισμό πλειοψηφίας κ.ο.κ. Μέσω αυτής της δυναμικής αστάθειας και της αλλαγής των πλειοψηφιών επιτυγχάνεται η διεύθυνση του περιεχομένου της δημόσιας επιλογής, με τη συνάρθρωση ευρύτερων προτιμήσεων των πολιτών, η «κολεκτιβοποίηση» και διαφοροποίηση της κοινωνίας.

Ωστόσο, κατά τον J. Buchanan, υπάρχει ένα ανορθολογικό στοιχείο σε αυτή τη διαδικασία. Ένα από τα βασικά συμπεράσματα του «The Calculus of Consent» υπήρξε ότι ο κανόνας της πλειοψηφίας δημιουργεί μια τάση ενίσχυσης του δημόσιου τομέα.²³ Έτσι, μέσω της απόκλισης από την αρχή της ομοφωνίας προκύπτει μια δυναμική συλλογικών αποφάσεων και εναλλασσόμενων πλειοψηφιών, η οποία τελικά οδηγεί στη συνεχή αύξηση του δημόσιου τομέα και του κρατικού μηχανισμού. Κατ' αυτό τον τρόπο, αυξάνονται οι *συλλογικοί καταναγκασμοί* για κάθε μεμονωμένο άτομο, γιατί, να μεν αυτό αποκομίζει ολόένα και περισσότερα δημόσια αγαθά και υπηρεσίες, από την άλλη όμως υπόκειται σε περιορισμούς ως προς την οικονομική και κοινωνική ελευθερία πράττειν.

Αυτή η εξέλιξη του σύγχρονου κοινωνικού κράτους προνοιάς σε έναν τεράστιο μηχανισμό καταναγκασμού – μια δικτατορία όλων πάνω σε όλους – μπορεί, κατά τον Buchanan, να ανακοπεί και να ελεγχθεί μέσω μιας εκτεταμένης συνταγματικής μεταρρύθμισης η οποία θα οδηγούσε σε ανακατανομή δικαιωμάτων και σε ανασύ-

22. Βλ. Buchanan - Tullock, *ό.π.*, σ. 201-262.

23. Βλ. Buchanan - Tullock, *ό.π.*, σ. 202.

σταση μιας θεμελιωμένης πάνω σε ελεύθερες συμβολαιικές σχέσεις τάξης.²⁴

Φυσικά, θεμέλιο μιας τέτοιας συμβολαιικής-συνταγματικής επανασύστασης θα μπορούσε να αποτελέσει η δικιά του «οικονομική θεωρία των πολιτικών συνταγμάτων».

Η συζήτηση που διεξήχθη γύρω από τη φύση και τη λογική του συστήματος επιλογής, αν και ενδιαφέρουσα, είναι πολύ μεγάλη και ασφαλώς δεν περιορίζεται στο έργο των θεωρητικών στους οποίους αναφερθήκαμε πιο πάνω. Φυσικά, δεν είναι δυνατόν εδώ να υπεισέλθουμε στις επιμέρους πτυχές της ούτε, πολύ περισσότερο, να αναπαράγουμε τις οικονομικές-μαθηματικές θεμελιώσεις των εκατέρωθεν επιχειρημάτων. Θα περιορισθώ μονάχα σε δυο τρεις ουσιώδεις, κατά τη γνώμη μου, επισημάνσεις. Η πρώτη επισημάνση αφορά στα κοινά μεθοδολογικά και θεματικά στοιχεία που αναδείχθηκαν κατά τη διάρκεια της συζήτησης μεταξύ των επιμέρους θεωριών. Η δεύτερη, στα σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα «ελάρκειας» που βγήκαν επίσης στην επιφάνεια. Η τρίτη, στα επισφαλή πολιτικά συμπεράσματα που, με νεοσυντηρητική ή με νεοφιλελεύθερη μορφή, θίγουν καιρία το αλληλέγγυο-κοινωνικό περιεχόμενο της σύγχρονης δημοκρατίας.

Συγκεκριμένα, ανεξαρτήτως επιμέρους διαφορών, όλες οι θεωρίες φάνηκαν να συμφωνούν ότι: (1) Ορισμένοι πολιτικοί μηχανισμοί πρέπει να προσεγγίζονται ως μηχανισμοί που αποκαλύπτουν τις προτιμήσεις των πολιτών σε θέματα δημόσιας πολιτικής κατ' αναλογία του τρόπου με τον οποίο οι μηχανισμοί της αγοράς αποκαλύπτουν τις προτιμήσεις των καταναλωτών. (Τέτοιοι μηχανισμοί είναι π.χ. ο μηχανισμός της ψήφου, ο μηχανισμός παροχής ή άρσης πολιτικής υποστήριξης, η είσοδος-έξοδος πολιτών στα κόμματα κτλ.). (2) Οι δημόσιες επιλογές, είτε γίνονται από τους πολίτες (πολιτική υποστήριξη) είτε από φορείς δημόσιας εξουσίας (αποφάσεις δημόσιας πολιτικής), πρέπει να προσεγγίζονται ως αριστοποιητικές λύσεις μεταξύ εναλλακτικά υφιστάμενων δυνατοτήτων, που προσδιορίζονται με βάση την ανάλυση κόστους-ωφέλειας. (3) Ισχύουν και μπορούν να διατυπωθούν και για τις μη αγοραίες αποφάσεις τα ίδια ερωτήματα που θέτει και η παραδοσιακή θεωρία των τιμών: Δηλαδή, κατά πόσον υπάρχουν ισορροπίες; Αν

24. Βλ. J. Buchanan, *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan*, University of Chicago Press, Σικάγο 1975.

αυτές είναι σταθερές; Αν υπάρχει αρίστη κατά Παρέτο κατανομή των πόρων κτλ.²⁵ Τέλος, (4) Η ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στις ατομικές σκοποθεσίες και τις δημόσιες αποφάσεις καθώς και της συμμετοχής των ατόμων στη συλλογική δράση μπορεί να βασισθεί στη λογική μιας «συλλογικής» ή «πολιτικής ανταλλαγής» (ανταλλαγή αποφάσεων και υποστήριξης), κατ' αναλογία του σμιθιανού επιχειρήματος που προτάσσει τη λογική της ανταλλαγής ως θεμέλιο των ιδιωτικών κοινωνικών σχέσεων.

Αυτό υποστηρίχθηκε –με μεγαλύτερη ή μικρότερη συνέπεια ως προς την ατομιστική μεθοδολογία– κυρίως από τους Buchanan - Tullock, όσο και από άλλες (λιγότερο ατομιστικές) οικονομικές θεωρίες, όπως του A. Downs (1957) και του Riker (1962). Το τελικό συμπέρασμα όλων αυτών είναι ότι η πολιτική διαδικασία και η συμμετοχή των ατόμων σε αυτή μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια διαδικασία ανταλλακτικών ενεργημάτων κατά την οποία τα άτομα ανταλλάσσουν πολιτική υποστήριξη και συμμετοχή (ψήφους, κινητοποιήσεις, συμμετοχή σε κόμματα κτλ.) με δημόσιες αποφάσεις διά των οποίων κατανέμονται συλλογικά αγαθά.²⁶

Η δεύτερη επισήμανση αφορά, όπως είπαμε, στην εμφάνιση σοβαρών προβλημάτων με τη μορφή «αδυνάτων», «παραδόξων» κτλ., που ανέκλυψαν «εκ των έσω», δηλαδή κατά τον έλεγχο μεθοδολογικής συνέπειας ως προς την τήρηση των αρχών οικονομικού ατομισμού στη συναγωγή των συμπερασμάτων. Η ύπαρξη αυτών των προβλημάτων μαρτυρεί και τα επιστημονικά όρια, έως πού δηλαδή μπορεί να φθάσει η εξηγητική δύναμη των νεο-ωφελιμιστικών θεωριών.

25. Βλ. D.C. Mueller, *Public Choice II*, ό.π., σ. 3-4.

26. Ο Buchanan απορρίπτει την «ολιστική» θεώρηση του κράτους ως προσώπου («οργανική» θεωρία του κράτους) και προτείνει στη θέση της την κατανόηση του κράτους κατ' αναλογία του παραδείγματος της αγοράς. Σε αυτό το πλαίσιο, το κράτος κατανοείται ως θεσμός μέσω του οποίου τα άτομα διαντίζουν για αμοιβαίο όφελος, η δε κυβέρνηση (όπως είχε προτείνει από το 1896 ο Knut Wicksell) κατανοείται ως μια *quid pro quo* διαδικασία ανταλλαγής μεταξύ των πολιτών. Η αντίληψη της κυβέρνησης ως ενός θεσμικού μέσου για την επίτευξη συμφωνιών που ωφελούν όλους τους πολίτες οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι αυτές οι συμφωνίες είναι συμβόλαια που δεσμεύουν τα άτομα (συμβολαυική προσέγγιση). Βλ. J. Buchanan, «The Pure Theory of Government Finance: A Suggested Approach», *Journal of Political Economy*, Δεκέμβριος 1949, τόμ. 57, σ. 496-506, και «Social Choice, Democracy and Free Markets», *Journal of Political Economy*, 1954.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΚΤΙΚΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ: ΑΔΥΝΑΤΑ, ΠΑΡΑΔΟΞΑ κτλ.

Ήδη, στη θεωρία του Arrow, είδαμε ότι τα ατομιστικά δημοκρατικά κριτήρια δεν μπορούν να οδηγήσουν σε μια *απαλλαγμένη από αντιφάσεις συλλογική επιλογή*. Προκύπτει επομένως, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, ένα πρόβλημα *συλλογικής ορθολογικότητας*. Βεβαίως, άλλοι θεωρητικοί, όπως ο Buchanan, αρνούνται να δεχθούν την έννοια της «συλλογικής ορθολογικότητας» με το επιχείρημα ότι «μόνο τα άτομα μπορεί να είναι ορθολογικά». Παρ' όλα αυτά, και στον Buchanan η θεμελιωμένη στην ανάλυση κόστους-ωφέλειας ατομική ορθολογικότητα δεν οδηγεί, όπως είδαμε, στην άριστη από τη σκοπιά των ατομικών δικαιωμάτων επιλογή κανόνα (ομοφωνία), λόγω του αυξημένου κόστους απόφασης (χρόνος κτλ.). Η επιλογή της αρχής της πλειοψηφίας ωφελεί μεν τα άτομα που ανήκουν στον πλειοψηφούντα συνδυασμό, από την άποψη ότι γλιτώνουν ένα μέρος του οριακού κόστους που τους αναλογεί για τα συλλογικά οφέλη που απολαμβάνουν, από την άλλη όμως ευνοεί την αύξηση του δημοσίου τομέα. Οδηγεί, επομένως, με τους όρους του Buchanan, σε ανορθολογικό αποτέλεσμα.²⁷

Και στη μία και στην άλλη περίπτωση, καθίσταται υποχρεωτική η προσφυγή σε ετερονομικές ρυθμίσεις που είτε «επιβάλλονται» (Arrow) είτε συμφωνούνται πολιτικά *ex ante*. Έτσι, η προσέγγιση των συλλογικών επιλογών από τη σκοπιά των άριστων κατά Pareto λύσεων αποδεικνύεται ότι δεν προκύπτει ομαλά *ex post* από ένα αναπαραγόμενο δημοκρατικό πλαίσιο πολιτικής αγοράς, αλλά απαιτεί την επιστράτευση «έξωθεν» πολιτικών λύσεων που είτε επιβάλλουν είτε συστήνουν *ex ante* δικαιώματα κτλ.²⁸ Αυτό, κατά τη γνώμη μου, παραβιάζει προδήλως τη μεθοδολογική συνέπεια αυτών των αναλύσεων και δείχνει τα όρια της οικονομικής ανάλυσης των πολιτικών φαινομένων, κάτι άλλωστε που θα δειχθεί καλύτερα και στη συνέχεια.

Όπως θα δούμε, τα προβλήματα «μεθοδολογικής συνέπειας», δεν περιορίζονται μόνο στη σχέση των ατομικών προτιμήσεων με την κρατική πολιτική. Δεν περιορίζονται δηλαδή μονάχα στο ερώ-

27. Βλ. Buchanan - Tullock, *ό.π.*, σ. 201.

28. Ο ίδιος ο Buchanan παραδέχεται ότι στην περίπτωση «όλων των άλλων κανόνων αποφάσεων, εκτός της ομοφωνίας, η πολιτική ισότητα *ex post* παραβιάζεται». Βλ. *Liberty, Market and State*, Wheatsheaf Books, Sussex 1986, σ. 244.

τημα πώς σχηματίζονται οι συλλογικές αποφάσεις σε σχέση με κάποιες δεδομένες ατομικές επιθυμίες ή συμφέροντα. Παρόμοια προβλήματα και μάλιστα σε πολύ μεγαλύτερη έκταση ανακύπτουν στην προσπάθεια των νεο-ωφελιμιστικών θεωριών να κατασκευάσουν εξηγήσεις της συλλογικής δράσης, να απαντήσουν δηλαδή στο ερώτημα γιατί τα άτομα συμμετέχουν στη συλλογική δράση. Σε αυτό το πρόβλημα θα αναφερθώ στη συνέχεια, επιχειρώντας να δείξω τους περιορισμούς της οικονομικής λογικής της συλλογικής δράσης.

Αρχικά, σε πολλές θεωρίες (συμπεριλαμβανομένης και της θεωρίας του Arrow και των Buchanan - Tullock), γινόταν αυτονόητα δεκτό ότι αυτό που παρακινεί τα άτομα να συμμετάσχουν στη συλλογική δράση είναι η προσδοκώμενη ωφέλειά τους από το διεκδικούμενο συλλογικό αγαθό.

Ο πρώτος που διατύπωσε έναν προβληματισμό διά του οποίου αμφισβητούνταν η υποτιθέμενη ταύτιση της συλλογικής ωφέλειας με τα ατομικά κίνητρα των δρώντων ήταν ο Anthony Downs, με το λεγόμενο «παράδοξο της ψηφοφορίας».

Στο μοντέλο του Downs, ο προϋποτιθέμενος ορθολογικός πολίτης που αντιμετωπίζει το πρόβλημα αν αξίζει να ψηφίσει ή όχι πρέπει πρώτα να υπολογίσει το «κομματικό διαφέρον». Να υπολογίσει, δηλαδή, πόσο θα βελτιωθεί η κατάσταση του (όχι απαραίτητως με οικονομικούς όρους) αν το κόμμα της προτίμησής του κερδίσει τις εκλογές και κατόπιν να το πολλαπλασιάσει με την πιθανότητα που έχει η ψήφος του να αλλάξει το αποτέλεσμα των εκλογών, έτσι ώστε το κόμμα του να κερδίσει. Προφανώς αυτό σημαίνει ότι πρέπει να εκτιμήσει την πιθανότητα οι εκλογές να κριθούν με μία μόνο ψήφο –και βεβαίως σε ένα εκλογικό σώμα εκατομμυρίων αυτή η πιθανότητα είναι τόσο μικρή που καθιστά την αξία της ψήφου απειροελάχιστη, ακόμη και για κάποιον που πιστεύει στην ύπαρξη ενός σημαντικού κομματικού διαφέροντος. Εξ αυτού έπεται ότι οι ορθολογικοί πολίτες, ιδιαίτερα εφόσον η ψηφοφορία προϋποθέτει κάποιο κόστος και ενέργεια (λ.χ. μετακίνηση, χρόνος κτλ.), δεν πρέπει να ψηφίζουν! Στην πράξη ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος των πολιτών ψηφίζουν. Κάτι που στα πλαίσια αυτής της κατεύθυνσης ερμηνείας είτε πρέπει να θεωρηθεί ως ανορθολογικό είτε να αποδοθεί σε άλλους παράγοντες.²⁹

29. Σχετικά με αυτό, ο Riker στην κριτική που κάνει στον Downs γράφει ότι «δεν αποτελεί σίγουρα εξήγηση να αποδίδεται ένα μεγάλο τμήμα της πολιτικής

Ο ίδιος ο Downs προσπαθεί να εξηγήσει τη λογική της συμμετοχής στις εκλογές, και συγχρόνως να μείνει συνεπής στις αρχές της οικονομικής ανάλυσης, με το ακόλουθο επιχειρήματα. Οι πολίτες, λέει, σε μια δημοκρατία θεωρούν πάντα ότι ωφελούνται σημαντικά από τη συνέχεια του συστήματος μπροστά στο ενδεχόμενο της αντικατάστασής του από ένα άλλο. Αυτό το σύστημα όμως θα καταρρεύσει αν ψηφίζουν μόνο λίγα άτομα. Γι' αυτό τουλάχιστον ένας ορισμένος αριθμός ατόμων θα δεχθεί να επιβαρυνθεί με το «βραχυπρόθεσμο» κόστος της ψηφοφορίας με στόχο να συμβάλει στην εξασφάλιση του «μακροπρόθεσμου» κέρδους από τη συνέχεια του συστήματος.³⁰

Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο B. Barry, η λογική του βραχυπρόθεσμου και μακροπρόθεσμου κέρδους δεν μπορεί να ισχύσει εδώ. Και τούτο διότι ένα άτομο έχει νόημα να εγκαταλείψει τα βραχυπρόθεσμα κέρδη προς χάριν των μακροπρόθεσμων μόνο όταν αυτά τα τελευταία εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από το ίδιο και τις ενέργειες στις οποίες θα προβεί. Αυτό θα μπορούσε να ισχύει στην περίπτωση του μεμονωμένου επιχειρηματία ή οικονομικού δρώντος. Αντιθέτως, στο πεδίο των εκλογών και εν γένει των πολιτικών θεσμών, μια ανάλογη προβληματική ανάληψης βραχυπρόθεσμου κόστους δεν είναι νοητή ως ατομική στρατηγική, γιατί απλούστατα εκφεύγει εμφανώς από τα όρια ελέγχου του ατόμου και βρίσκεται υπό την αίρεση της συμπεριφοράς που θα ακολουθήσει ένας πολύ μεγάλος αριθμός άλλων προσώπων.³¹ Αυτή άλλωστε, όπως θα δούμε, είναι και η ουσιαστική διαφορά λογικής σύστασης ανάμεσα στο ατομικό και συλλογικό πράττειν!

Αν συνεπώς θελήσουμε να εφαρμόσουμε τις ίδιες τις μεθοδολογικές αρχές του οικονομικού ατομισμού, θα πρέπει να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι κανένα ορθολογικό άτομο δε θα δεχόταν να αναλάβει το βραχυπρόθεσμο κόστος (συμμετοχή στις εκλογές), α-

στον μυστηριώδη και ανεξήγητο κόσμο του ανορθολογικού». Ο ίδιος εξηγεί τη συμμετοχή στην ψηφοφορία με βάση ωφελήματα τελετουργικού τύπου ή ικανοποιήσεις, όπως η «συμμόρφωση προς την ηθική της ψηφοφορίας», η «επιβεβαίωση της προσήλωσης στο πολιτικό σύστημα» κτλ. Βλ. W.H. Riker - P.C. Ordeshook, «A Theory of the Calculus of Voting», *American Political Science Review*, αρ. 62 (1968), σ. 25-42. Εδώ σ. 25 και 28.

30. Βλ. Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy*, Harper and Brothers, Νέα Υόρκη 1957, σ. 266-271.

31. Βλ. B. Barry, *Sociologists, Economists and Democracy*, ό.π., σ. 20.

φού τίποτα –λόγω της συνάρτησης προς ένα μεγάλο πλήθος προσώπων (που μπορεί και να μην ψηφίσουν)– δε θα του εγγυόνταν ότι θα προκύψουν τα μακροπρόθεσμα οφέλη (στήριξη του συστήματος). Και αντιστρόφως, εξαιτίας της απειροελάχιστης σημασίας της ψήφου του, θα μπορούσε να σκεφθεί ότι ακόμη και αν δεν αναλάβει το βραχυπρόθεσμο κόστος (αν δεν ψηφίσει), θα το κάνουν οι άλλοι και συνεπώς θα αποκομίσει και αυτός ανέξοδα το κοινό όφελος.

Συνεπώς, η προσθήκη του επιχειρήματος για το βραχυπρόθεσμο-μακροπρόθεσμο κόστος δε διασώζει τη θεωρία του Downs. Αντιθέτως, δημιουργούνται οι λογικές προϋποθέσεις για να τεθεί ένα γενικότερο πρόβλημα: αυτό της εθελοντικής συμμετοχής των ατόμων εν γένει στη συλλογική δράση. Ακριβώς όπως η ύπαρξη ενός «κομματικού διαφέροντος» δεν μπορεί από μόνη της να εξηγήσει την απόφαση συμμετοχής στις εκλογές, έτσι και το πρόβλημα που τίθεται γενικότερα είναι κατά πόσον η ύπαρξη ενός κοινού συμφέροντος ή στόχου αποτελεί επαρκές κίνητρο ώστε τα άτομα να κινητοποιηθούν και να συμμετάσχουν στη (με όποια μορφή) συλλογική δράση για την επίτευξή του.

Σε προγενέστερες θεωρίες, όπως η «θεωρία των ομάδων» (group theory), κάτι τέτοιο γινόταν αυτονόητα παραδεκτό –θεωρούνταν δηλαδή ότι τα μέλη μιας ομάδας θα κινητοποιηθούν για την επίτευξη του κοινού στόχου. Αυτό όμως, κατά τον R. Hardin, αποτελεί ένα τυπικό «λογικό σφάλμα σύνθεσης» (fallacy of composition).³²

Την κατάδειξη αυτού του λογικού σφάλματος επιχείρησε ο Mancur Olson στο βιβλίο του «Η λογική της συλλογικής δράσης» (1965). Ο Olson υποστήριξε ότι η ύπαρξη ενός κοινού συμφέροντος δεν είναι αρκετή ώστε τα άτομα να αναλάβουν το κόστος της συμμετοχής σε συλλογικές δραστηριότητες για την επίτευξή του. Ιδίως σε μεγάλες ομάδες και στη συνηθισμένη στις σύγχρονες δημοκρατίες περίπτωση όπου το κοινό συμφέρον συνίσταται σε ένα «δημόσιο αγαθό» (αγαθό δηλαδή από την κατανομή του οποίου δεν μπορεί να εξαιρεθεί κανένα μέλος της ομάδας) τότε το συμφέρον του ορθολογικού ατόμου είναι να μη συμμετάσχει στη συλλογική δράση, αφού είτε συμμετάσχει είτε όχι θα ωφεληθεί εξίσου από το κοινό αγαθό.

32. Βλ. Russel Hardin, *Collective Action*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore-Lονδίνο 1982, σ. 2.

Με βάση αυτό το επιχείρημα που έγινε γνωστό ως θεώρημα του *free rider* (= αυτός που επωφελείται από την κοινή προσπάθεια χωρίς να συνεισφέρει σε αυτή), ο M. Olson κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα ορθολογικά εγωιστικά άτομα δε θα συμμετάσχουν στη μαζική συλλογική δράση εθελοντικά αλλά μόνο χάρη στην ύπαρξη καταναγκασμών ή ιδιαίτερων επιλεκτικών κινήτρων (δηλαδή στενά ατομικών στόχων που δεν ταυτίζονται με τους κοινούς στόχους της ομάδας).

Στη δεκαετία του '80, η συζήτηση ανατροφοδοτήθηκε από επιχειρήματα τα οποία στηριγμένα και στη «θεωρία των παιγνίων» διατυπώθηκαν γύρω από τις λογικές πλευρές του προβλήματος του εθελοντικού ή μη χαρακτήρα της συμμετοχής σε καταστάσεις συνεργασίας και συλλογικής δράσης (βλ. κυρίως Axelrod, Taylor και Hardin).³³

4. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ FREE RIDER

Ο Olson, παρόλο που θεωρούσε τη δημοσιονομική θεωρία του Knut Wicksell ως «παλιομοδίτικο φιλελευθερισμό», έχει ωστόσο επηρεασθεί στη σύλληψη του προβλήματος του *free rider* από αυτήν (αν και πολύ λιγότερο από ό,τι ο Buchanan).³⁴ Αντίθετα, όμως, από το μεμονωμένο φορολογούμενο στον οποίο αναφέρεται ο Wicksell και την αναλογία πολίτη-καταναλωτή που υπάρχει στη θεωρία του Downs, το πρότυπο ορθολογικής συμπεριφοράς που επιλέγει ο Olson για να εξηγήσει τα συλλογικά φαινόμενα είναι αυτό του επιχειρηματία που δραστηριοποιείται στις συνθήκες ενός πλήρως

33. Βλ. Robert Axelrod, «The Emergence of Cooperation among Egoists», *American Political Science Review*, τχ. 75, 1984, σ. 306-318· Garrett Hardin, «The Tragedy of the Commons», *Science*, τχ. 162 (1968), σ. 1243-1248· Michael Taylor, *Anarchy and Cooperation*, Wiley, Νέα Υόρκη 1976.

34. Ο Wicksell υποστήριζε ότι ο μεμονωμένος φορολογούμενος δεν ευρίσκεται σε θέση ισορροπίας, γιατί «εάν το μεμονωμένο άτομο πρόκειται να δαπανήσει το εισόδημά του σε δημόσια και ιδιωτικά αγαθά με σκοπό τη μεγιστοποίηση της ικανοποίησής του, τότε προφανώς θα επιλέξει να μην προβεί σε δαπάνες για δημόσια αγαθά». Ανεξάρτητα από το ποσό που θα πληρώσει ο μεμονωμένος φορολογούμενος στο δημόσιο ταμείο, «η δαπάνη του θα επηρεάσει τόσο λίγο το εύρος των δημοσίων υπηρεσιών ώστε στην πραγματικότητα η επίδραση δε θα γίνει αισθητή». Επομένως, οι φόροι είναι αναγκαστικές υποχρεωτικές πληρωμές που διατηρούν το μεμονωμένο φορολογούμενο σε μια ούτω καλούμενη θέση ανισορροπίας. Βλ. Kn. Wicksell, *ό.π.*, σ. 72-119.

ανταγωνιστικού κλάδου οικονομίας. «Ακριβώς όπως ένας μεμονωμένος επιχειρηματίας δε συμπεριφέρεται ορθολογικά όταν ρίχνει την παραγωγή του για να πετύχει υψηλότερη τιμή για το προϊόν του κλάδου του», λέει ο Olson, «το ίδιο ανορθολογικά συμπεριφέρεται όταν διαθέτει το χρόνο και το χρήμα του για την υποστήριξη ενός λόμπυ, με στόχο να εξασφαλίσει κρατική βοήθεια στον κλάδο του. Και στις δύο περιπτώσεις δεν είναι προς το συμφέρον του μεμονωμένου επιχειρηματία να επιβαρυνθεί με το κόστος αυτών των ενεργειών. Ένα λόμπυ ή ένα συνδικάτο ή οποιαδήποτε άλλη οργάνωση, που δρα προς το συμφέρον μιας μεγάλης ομάδας επιχειρηματιών ή εργατών ενός κλάδου, δε θα δεχόταν καμιά υποστήριξη από ορθολογικά άτομα που δρουν προς το δικό τους συμφέρον».³⁵

Γιατί θα συμβεί αυτό; Η απάντηση που δίνει ο Olson προϋποθέτει τη σαφή διάκριση ανάμεσα στο «κοινό συμφέρον που έχουν όσοι μετέχουν σε μια ομάδα «και στα καθαρώς ατομικά συμφέροντά τους, που διαφέρουν από αυτά των άλλων που επίσης συμμετέχουν στην οργάνωση ή στην ομάδα».³⁶ Με βάση αυτή την κατηγοριακή διάκριση, συμπεραίνει ότι το κοινό συμφέρον του κλάδου ή της ομάδας δεν είναι αρκετό ώστε το ορθολογικό άτομο να υποβληθεί στα έξοδα της επιδίωξής του.

Η μόνη περίπτωση κατά την οποία ο συλλογικός στόχος μπορεί να αποτελέσει από μόνος του επαρκές κίνητρο για τη δραστηριοποίηση των μελών είναι αυτή των μικρών, ολιγομελών (συνήθως άτυπων) ομάδων. Εισηγείται, επομένως, ο Olson μία ακόμη κατηγοριακή διάκριση ανάμεσα στις μεγάλες και μικρές οργανώσεις. Ουσιαστικά αυτό που υποστηρίζει (ακολουθώντας κλασικούς της κοινωνιολογίας των οργανώσεων, όπως ο Michels) είναι ότι το μέγεθος της οργάνωσης τροποποιεί τη λογική της συλλογικής δράσης. Με άλλα λόγια, το καθοριστικό στοιχείο δεν είναι ο συλλογικός στόχος αλλά το μέγεθος της οργάνωσης που κρίνει τελικά την ορθολογικότητα της συμμετοχής.

Σχετικά με αυτό, ο Olson επικαλείται και τον Hume, ο οποίος πράγματι αναπτύσσει ένα επιχειρήμα σύμφωνα με το οποίο μόνο μικρός αριθμός προσώπων είναι σε θέση να αναλάβει ισομερώς τα βάρη της συλλογικής δράσης, ενώ αυτό είναι ανέφικτο σε μεγάλο

35. Βλ. M. Olson, *The Logic of Collective Action*, Harvard Univ. Press, Cambridge Mass. 1965, σ. 10-11.

36. Βλ. M. Olson, *ό.π.*, σ. 7.

αριθμό προσώπων.³⁷ Βεβαίως, ο τρόπος θεμελίωσης των δύο επιχειρημάτων είναι διαφορετικός.

Ο Olson βασίζει τη διαφορετικότητα των κριτηρίων πράττειν μεταξύ μικρών και μεγάλων οργανώσεων, πρώτα από όλα, σε μια συγκεκριμένη αντίληψη περί δημόσιων αγαθών. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη (που έχει υποστηριχθεί πρώτα από τον Buchanan), ο άριστος αριθμός χρηστών ενός δεδομένου δημόσιου αγαθού είναι υπό κανονικές περιστάσεις πεπερασμένος, κυμαινόμενος από περίπτωση σε περίπτωση, ενώ ορισμένες φορές είναι αρκετά μικρός.³⁸

Αυτή η αντίληψη βάζει εξ ορισμού σε ευνοϊκότερη σχέση τα μέλη των μικρών ομάδων ως προς την ωφέλεια που μπορούν να αποκομίσουν από ένα συλλογικό αγαθό. Παράλληλα δε ο Olson, χρησιμοποιώντας μια στενά οικονομική ανάλυση κόστους-ωφέλειας, εξηγεί ότι το όφελος που έχουν τα μεμονωμένα μέλη μιας μικρής ομάδας από την παροχή του συλλογικού αγαθού είναι τόσο ώστε πολλά από τα μέλη της ομάδας θα προτιμούσαν να πληρώσουν μόνα τους το συνολικό κόστος παρά να μη δοθεί καθόλου το αγαθό.³⁹ Αυτό συμβαίνει γιατί το όφελος εκ του συλλογικού αγαθού (δηλαδή μετά την αφαίρεση του συνολικού κόστους) υπερβαίνει το ατομικό όφελος (δηλαδή μετά την αφαίρεση του ατομικού κόστους). Επομένως, «...όσο μεγαλύτερο είναι το συμφέρον για το συλλογικό αγαθό σε σχέση με οποιοδήποτε μεμονωμένο μέλος της ομάδας, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα γι' αυτό το μέλος να αποκτήσει ένα τόσο σημαντικό ποσοστό εκ του συνολικού οφέλους ώστε να κερδίζει από την παροχή αυτού του αγαθού, ακόμα και αν πρέπει να πληρώσει μόνος του ολόκληρο το κόστος».⁴⁰

Το γενικό συμπέρασμα της ανάλυσης του M. Olson είναι ότι οι

37. Βλ. D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, εκδ. Everyman, J.M. Dent, Λονδίνο 1952, II, σ. 239. Ο Olson, αν και δε διακρίνεται για την εξοικειωσή του με την κλασική θεωρητική σκέψη, είναι ωστόσο αρκετά μετρίφων για να ευχαριστήσει τον «καθηγητή J. Rowls του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Harvard, ο οποίος μου υπενθύμισε ότι και ο φιλόσοφος David Hume αντελήφθη ότι οι μικρές ομάδες είναι σε θέση να επιτύχουν κοινές σκοποθεσίες πράγμα που είναι αδύνατο για τις μεγάλες ομάδες», (η υπογράμμιση δική μου). Τα σχόλια νομίζω περιττεύουν. Βλ. M. Olson, *ό.π.*, σ. 33-34, σημ. 53.

38. Βλ. J. Buchanan, «An Economic Theory of Clubs», *Economica*, τχ. 32, Φεβρουάριος 1965, σ. 1-14. Αναφέρεται στο M. Olson, *ό.π.*, σ. 38, σημ. 58.

39. Βλ. M. Olson, *ό.π.*, σ. 34.

40. Βλ. M. Olson, *ό.π.*, σ. 35.

μικρές ομάδες «είναι σε θέση να εξασφαλίσουν από μόνες τους ένα συλλογικό αγαθό απλώς και μόνο επειδή τα μεμονωμένα μέλη τους έλκονται από το συλλογικό αγαθό». Αντιθέτως, αυτό δεν ισχύει στις ενδιάμεσες και στις μεγάλες ομάδες. «Όσο μεγαλύτερη είναι μια ομάδα τόσο μικρότερη είναι η πιθανότητα να εξασφαλίσει μια άριστη ποσότητα από ένα συλλογικό αγαθό κι ακόμα μικρότερη είναι η πιθανότητα να πράξει με σκοπό την απόκτηση ακόμα και μιας ελάχιστης ποσότητας εξ αυτού του αγαθού».⁴¹

Βεβαίως, ο Olson δεν αγνοεί το αντεπιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο «το ορθολογικό άτομο στην πραγματικότητα θα υιοθετήσει μια πολυάριθμη οργάνωση [...] που λειτουργεί προς το συμφέρον του, επειδή γνωρίζει ότι εάν δεν πράξει κατ' αυτό τον τρόπο και οι υπόλοιποι θα τον ακολουθήσουν, οπότε η οργάνωση θα αποτύχει με αποτέλεσμα να μείνει χωρίς το όφελος που θα μπορούσε να είχε αν λειτουργούσε η οργάνωση».⁴²

Απαντά, ωστόσο, επιστρατεύοντας έναν ισχυρισμό ανάλογο με αυτόν της απειροελάχιστης σημασίας της μεμονωμένης ψήφου στον Downs, με τη διαφορά ότι, αντί για το παράδειγμα του ψηφοφόρου, χρησιμοποιεί και πάλι το παράδειγμα του επιχειρηματία σε συνθήκες πλήρως ανταγωνιστικής αγοράς: «Όπως μια μεμονωμένη επιχείρηση ασκεί ασήμαντη επίδραση στο σύνολο της αγοράς», λέει, «έτσι, κατά παρόμοιο τρόπο, σε μια μεγάλη και πολυάριθμη οργάνωση η μη καταβολή των οφειλομένων από ένα μεμονωμένο μέλος δεν πρόκειται να αυξήσει σημαντικά το κόστος που πρέπει να επωμισθούν τα υπόλοιπα μέλη, οπότε ένα ορθολογικό άτομο δε θα είχε την πεποίθηση ότι αν αποσύρονταν από την οργάνωση η πράξη του αυτή θα οδηγούσε και τους υπόλοιπους στον ίδιο τύπο συμπεριφοράς».⁴³

Με βάση αυτή την αναλογία, ο Olson θεωρεί απολύτως βέβαιο ότι η συμπεριφορά του μεμονωμένου ατόμου ασκεί ασήμαντη επίδραση στο πλαίσιο των μεγάλων οργανώσεων. Εφόσον, λοιπόν, η μη συμμετοχή του δεν πρόκειται να γίνει αισθητή, είναι απολύτως ορθολογικό να συμπεριφερθεί ως free rider, απολαμβάνοντας τα κοινά οφέλη και αφήνοντας τους άλλους να κάνουν τη δουλειά.

Υπόδειγμα μεγάλης οργάνωσης στην οποία κυρίαρχος τύπος ορθολογικής συμπεριφοράς, σύμφωνα με την ανάλυσή του Olson,

41. Βλ. M. Olson, *ό.π.*, σ. 36.

42. Βλ. M. Olson, *ό.π.*, σ. 12.

43. Βλ. M. Olson, *ό.π.*, σ. 12.

είναι ο free rider, αποτελούν τα συνδικάτα. Κατά τη γνώμη του, υπάρχει λογικό κενό στην εξήγηση της ύπαρξης συνδικάτων ή ομάδων πίεσης με όρους ενός ατομικού συμφέροντος των μελών που υποτίθεται απορρέει άμεσα από το συλλογικό όφελος που περιέχει το δημόσιο αγαθό. Η θεωρητική αυτή ένσταση εφαρμόζεται και στη θεωρία του Μαρξ, σύμφωνα με την οποία τα συμφέροντα του ατόμου συμπιέτουν ή ταυτίζονται με το συμφέρον της τάξης ως συνόλου.⁴⁴

Δεδομένου ότι στην περίπτωση των συνδικάτων η ύπαρξη κοινωνικών ή άλλων επιλεκτικών κινήτρων συμμετοχής δεν είναι τις περισσότερες φορές δυνατή, «η συμμετοχή στο συνδικάτο εξασφαλίζεται συνήθως από την υποχρεωτική συμμετοχή και από τη χρήση του εξαναγκασμού. Σήμερα», λέει ο Olson, «ο γενικός κανόνας είναι η υποχρεωτική συμμετοχή».

Ωστόσο, η προσπάθεια του Olson να κατασκευάσει στη θέση των, κατά τη γνώμη του, «λογικά εσφαλμένων» ολιστικών εξηγήσεων των ομάδων, των οργανώσεων κτλ. μια αυστηρά ατομιστική εξήγηση της συλλογικής δράσης στηριγμένη στα «επιλεκτικά κίνητρα» και στην ύπαρξη καταναγκασμών, παρουσιάζει η ίδια πολλά προβλήματα. Ιδιαίτερα στο επίπεδο της εμπειρικής αποδειξιμότητας η θεωρία του εμφανίζεται πολύ αδύναμη καθώς η ύπαρξη επιλεκτικών κινήτρων δεν μπορεί από μόνη της να εξηγήσει την εμφάνιση και αναπαραγωγή των σύγχρονων μαζικών δράσεων και οργανώσεων (κινήματων, συνδικάτων, κομμάτων), τις ιδιομορφίες αλλά και τις μεταξύ τους διαφορές ή εθνικές ιδιαιτερότητες.⁴⁵

Εξάλλου το γεγονός ότι οι διάφορες μορφές συλλογικής δράσης έχουν μια συγκεκριμένη ιστορική συγκρότηση και χρονική διάσταση (γένεση, αναπαραγωγή, παρακμή κτλ.), που ενδεχομένως επηρεάζει τη «λογική» τους, δε λαμβάνεται υπόψη στη θεωρία του Olson. Η λογική της συλλογικής δράσης που αυτός παρουσιάζει είναι *αχρονική*. Αντιθέτως, πολυάριθμες άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις,

44. Βλ. B. Barry, *ό.π.*, σ. 26-28.

45. Δεν μπορεί, για παράδειγμα, να ερμηνευθεί το γενικώς ανώτερο επίπεδο συνδικαλισμού στη Βρετανία σε σχέση με τις ΗΠΑ λέγοντας ότι υπάρχουν περισσότερα επιλεκτικά κίνητρα. Ούτε μπορεί να εξηγηθεί η άνοδος του μαζικού συνδικαλισμού στη Βρετανία μετά το 1880 και η υποχώρησή του μετά το 1926 με βάση τα επιλεκτικά κίνητρα. Το ίδιο, η ύπαρξη, στο παρελθόν, ισχυρού κομμουνιστικού κόμματος στην Ιταλία, σε αντίθεση με τη Μ. Βρετανία, δεν ήταν δυνατόν να εξηγηθεί με τα επιλεκτικά κίνητρα. Βλ. B. Barry, *ό.π.*, σ. 29.

πολλές από τις οποίες προέρχονται από τον ίδιο το χώρο της «ορθολογικής επιλογής», τοποθετούνται κριτικά απέναντι στην αυταρχία αυτή του επιχειρήματος του Olson τονίζοντας ακριβώς την επίδραση του παράγοντα χρόνου στη μεταβολή των συνθηκών που προσδιορίζουν τη λογική της συλλογικής δράσης. Για παράδειγμα, τόσο ο M. Taylor (1976) όσο και ο R. Axelrod (1984) έδειξαν πως μέσα από τη συνεχή επανάληψη καταστάσεων «Διλήμματος του φυλακισμένου», οι δρώντες μαθαίνουν από τα αποτελέσματα των στρατηγικών που ακολουθήθηκαν με συνέπεια να τείνουν βαθμιαία να μετατοπισθούν από εγωιστικές συμπεριφορές σε συμπεριφορές συνεργασίας.⁴⁶

Σε γενικές γραμμές, οι κριτικές που έχουν ασκηθεί στον Olson και εν γένει στις οικονομικές-νεο-ωφελμιστικές θεωρίες μπορούν να διαιρεθούν σε εκείνες που είναι *συμβατές* με αυτές, από τη σκοπιά των εννοιολογικών και μεθοδολογικών κατηγοριών, και σε εκείνες που είναι *ασύμβατες*. Ασύμβατες είναι οι κριτικές που, με βάση ένα διαφορετικό μεθοδολογικό πλαίσιο, καταλήγουν σε διαφορετικά θεωρητικά συμπεράσματα γύρω από το ίδιο αντικείμενο της ανάλυσης του Olson ή άλλων νεο-ωφελμιστικών θεωριών, χωρίς να υπεισέρχονται σε μια συστηματική κριτική των κατηγοριών τους. Συμβατές είναι οι κριτικές που, ανεξαρτήτως του βαθμού θεωρητικής εγγύτητας ή απόστασης (που μπορεί να είναι πολύ μεγάλη) προς τον Olson και τους νεο-ωφελμιστές, στηρίζουν τα συμπεράσματά τους σε μια λιγότερο ή περισσότερο συστηματική κριτική των «οικονομολογικών» κατηγοριών.

5. ΑΣΥΜΒΑΤΕΣ ΚΡΙΤΙΚΕΣ: ΟΙ «ΔΥΟ ΛΟΓΙΚΕΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ»

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ασύμβατης κριτικής είναι η προσέγγιση που ακολουθεί ο C. Offe στο άρθρο του «Δύο λογικές της συλλογικής δράσης». Ο Offe εμμέσως πλην σαφώς αναπτύσσει το επιχειρήματά του σε αντιδιαστολή προς το αντίστοιχο επιχειρήμα του Olson, αποφεύγει όμως να προβεί σε μια επιμέρους κριτική των κατηγοριών πάνω στις οποίες αυτός στηρίζεται.

Ελικεντρώνει την κριτική του σε δύο ζητήματα. Πρώτον, στο

46. Βλ. R. Axelrod, *The Evolution of Cooperation*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1984, και M. Taylor, *ό.π.*

σφάλμα του να επιχειρείται η λογική ανακατασκευή της συλλογικής δράσης χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι δομικοί παράγοντες που την προσδιορίζουν και τη διαφοροποιούν. Και δεύτερον, στο μεταβαλλόμενο χρονικά χαρακτήρα της λογικής της συλλογικής δράσης, ως αποτέλεσμα της αλλαγής στη σχέση των δρώντων μεταξύ τους και προς το περιβάλλον τους.

Στο πρώτο ζήτημα, ο Offe υποστηρίζει ότι μέσω της γενικής κατηγορίας της «οργάνωσης συμφερόντων» (που χρησιμοποιείται τόσο από τον Olson όσο και από ένα ευρύ φάσμα άλλων θεωριών) αποδίδεται ένας κοινωνικά ουδέτερος χαρακτήρας στις οργανωτικές μορφές εργαζομένων και εργοδοτών. Υποβαθμίζεται έτσι η σημασία που έχει η ανισότητα της δομικής θέσης των ατόμων στον προσδιορισμό της λογικής της συλλογικής δράσης. Μέσω της αφαίρεσης του παράγοντα της δομικής ανισότητας η ανάλυση οδηγείται σε μια «εξίσωση των ανίσων». Αυτό για τον Offe εκφράζει το φιλελεύθερο σφάλμα της «πλαστικής εγκαθίδρυσης μιας ταυτότητας» (ταυτότητα ανίσων).⁴⁷ Υπό το πρίσμα αυτής της «πλαστικής ταυτότητας», ο Olson παραγνωρίζει ότι οι παράγοντες (δομικοί, οργανωτικοί, γνωστικοί κτλ.) που προσδιορίζουν τη θέση της εργασίας και του κεφαλαίου είναι τόσο διαφορετικοί ώστε η λογική της συλλογικής δράσης δεν μπορεί να είναι ίδια και για τους δύο.

Στο δεύτερο ζήτημα ο Offe αναφέρεται στην εμφάνιση του ομορτουνισμού μέσα στο εργατικό κίνημα ως παράδειγμα μεταβαλλόμενης στο χρόνο λογικής της συλλογικής δράσης. Απορρίπτοντας τους κοινότοπους ιδεολογικούς όρους της συζήτησης υπέρ ή κατά του ομορτουνισμού, επιχειρεί, μέσα από ένα εξελικτικό σχήμα μετάβασης από αρχικά ιδεολογικά/συγκροσιακά στάδια σε ύστερα στάδια θεσμικής ενσωμάτωσης, να ανασυγκροτήσει την ιδιαίτερη λογική ή την ορθολογικότητα που ανέδειξε αυτό το ρεύμα, καθώς και τους αιτιακούς μηχανισμούς που επέτρεψαν τις ομορτουνιστικές οργανωτικές πρακτικές.⁴⁸

Είναι σαφές ότι το εξελικτικό σχήμα του Offe –και η έμφαση που δίνει στον παράγοντα της οργάνωσης– εμπνέεται από παλαιότερα επιχειρήματα, όπως του Michels ή του Kircheimer για το μετασηματισμό των εργατικών οργανώσεων και κομμάτων, αλλά και σχετικά πρόσφατα όπως του Pizzorno ή του Touraine για την

47. Βλ. C. Offe, «Two Logics of Collective Action», στο *Disorganized Capitalism*, Polity Press, Cambridge 1985, σ. 174.

48. Βλ. C. Offe, *ό.π.*, σ. 214-220.

εξέλιξη των κοινωνικών κινήματων.⁴⁹ Σε πολλές, εξάλλου, θεωρίες που ασχολούνται με μορφές συλλογικής δράσης είναι εδραιωμένη η πεποίθηση ότι οι συλλογικές συμπεριφορές που αποκρυσταλλώνονται σε κινήματα, οργανώσεις κτλ. δεν παρακινούνται μόνο από ορθολογικούς υπολογισμούς με σκοπό την απόκτηση υλικών ωφελημάτων, αλλά προσανατολίζονται και στο σχηματισμό ταυτοτήτων, τη σφυρηλάτηση δεσμών ή ακόμη και σε συμπεριφορές με καθαρά συμβολικό χαρακτήρα.⁵⁰

Ιδιαίτερα, οι Pizzorno, Touraine κ.ά. παίρνουν ως δεδομένο ότι οι αρχικές φάσεις σχηματισμού των μαζικών οργανώσεων χαρακτηρίζονται από την επικράτηση συλλογικών δράσεων προσανατολισμένων στο σχηματισμό ταυτοτήτων και στην εγκαθίδρυση συλλογικής αλληλεγγύης, ενώ σε κατοπινότερες φάσεις που η οργάνωση είναι εδραιωμένη επικρατούν τύποι στρατηγικής εργαλειώδους δράσης με τη μορφή μιας «πολιτικής ανταλλαγής» (Pizzorno).⁵¹

Άλλες, πολύ σημαντικές αναλύσεις, όπως αυτή του F. Hirsch, τονίζουν ότι όχι μόνο οι εξωαγοραίες αλλά και οι ίδιες οι αγοραίες συμπεριφορές, τα κριτήρια των οποίων επιχειρείται να αναχθούν σε καθολικής ισχύος αρχές από τους νεο-ωφελμιστές, διαμεσολαβούνται, στην πραγματικότητα, από προϋπάρχουσες εσωτερικευμένες ηθικές, θρησκευτικές προϋποθέσεις (λ.χ. αρχή της καλής πίστης, συναλλακτική ηθική κτλ.), χωρίς τις οποίες η ίδια η αγορά δε θα ήταν δυνατόν να υπάρξει.⁵²

Το πρόβλημα είναι ότι όλες αυτές οι θεωρίες υπογραμμίζουν μεν τη διαμεσολάβηση των αφηρημένων λογικών κριτηρίων από

49. Βλ. R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, 1911· Otto Kircheimer, «The Transformation of Western European Party Systems», στο La Palombara - M. Weiner (επιμ.), *Political Parties and Political Development*, Princeton 1966, σ. 177-220· Alain Touraine, *La voix et le regard*, Seuil, Παρίσι 1978· Al. Pizzorno, «Political Exchange and Collective Identity in Industrial Conflict», στο C. Crouch - A. Pizzorno (επιμ.), *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe Since 1968*, Macmillan, Λονδίνο 1978, σ. 277-298.

50. Βλ. Alberto Melucci, «The Symbolic Challenge of Contemporary Movements», *Social Research*, τχ. 4, Χειμώνας 1985, σ. 789-816.

51. Γύρω από αυτό το ζήτημα και τις θέσεις των Touraine, Pizzorno βλ. Στ. Αλεξανδρόπουλος, «Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα; Ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινήματων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 71.

52. Βλ. Fr. Hirsch, *Social Limits to Growth*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1977, σ. 138.

δομικούς παράγοντες, αξίες κτλ., επειδή όμως στηρίζονται σε έννοιες ασύμβατες προς τις κατηγορίες του οικονομικού ατομισμού, δεν μπορούν να χρησιμεύσουν άμεσα ως βάση συγκεκριμένης κριτικής αναιρέσης «οικονομολογικών» επιχειρημάτων όπως αυτό του Olson.

Για το είδος της ανάλυσης που ακολουθεί ο Olson, είναι λ.χ. σαφές ότι λογικές και στρατηγικές σκοποθεσίες μπορούν να έχουν μόνο άτομα και όχι οργανώσεις ή συλλογικά υποκείμενα, όπως γίνεται δεκτό στις αντίθετες προς τη δικιά του θεωρίες. Όσο για τους δομικούς κ.ά. παράγοντες, στη δική του ανάλυση εμφανίζονται μέσα από άλλες κατηγορίες, ως «εξωτερικότητες», ως «κόστη», «επιλεκτικά κίνητρα» κτλ.

Επομένως, η κριτική αναιρέση της θεωρίας του δεν είναι δυνατή χωρίς την κριτική των ειδικών αυτών κατηγοριών αλλά και του γενικότερου μεθοδολογικού πλαισίου που τις στηρίζει. Κατευθυντήρια αρχή αυτού του πλαισίου είναι, πρώτον, η υπαγωγή του συλλογικού πράττειν σε μια ατομική λογική ή, πράγμα που είναι το ίδιο, η άρνηση να αναγνωρισθεί μια ιδιαίτερη *λογική του συλλογικού* που υπερβαίνει αυτήν του *ατομικού πράττειν*. Και δεύτερον, η σύγκυση ανάμεσα στα κριτήρια του αγοραίου και εξωαγοραίου πράττειν. Προϋπόθεση για μια συμβατή κριτική των οικονομικών-νεο-ωφελμιστικών θεωριών είναι συνεπώς να καταδειχθούν τα βασικά αυτά σφάλματα που υπάρχουν στο λογικό τους πυρήνα.

6. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΙΑΣ ΣΥΜΒΑΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟ-ΩΦΕΛΙΜΙΣΤΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

Προς αυτή την κατεύθυνση, ιδιαίτερα χρήσιμα μου φαίνονται ορισμένα επιχειρήματα του J. Elster ο οποίος πραγματεύεται το θέμα της συλλογικής ορθολογικότητας. Ο J. Elster χρησιμοποιεί ένα παράδειγμα «*συλλογικής ανορθολογικότητας*» προσπαθώντας μέσω αυτού να αποδείξει εξ αντιδιαστολής την ύπαρξη *συλλογικής ορθολογικότητας*.

Το παράδειμά του αναφέρεται στην περίπτωση ενός αριθμού ιδιοκτητών γης στις όχθες ενός ποταμού, οι οποίοι αποφασίζουν να κόψουν τα δέντρα που έχει ο καθένας στο κτήμα του προκειμένου να αυξήσουν τη διαθέσιμη για καλλιέργεια έκταση. Για τον κάθε ιδιοκτήτη η κοπή των δέντρων είναι ορθολογική αφού αυξάνει

την καλλιεργήσιμη γη του. Αποτέλεσμα όμως της κοπής των δέντρων είναι η διάβρωση του εδάφους με συνέπεια ο ποταμός να σκεπάσει όχι μόνο τις εκτάσεις όπου υπήρχαν τα δέντρα αλλά και άλλες επιπλέον.

Εν προκειμένω, η συλλογική ανορθολογικότητα βασίζεται στο γεγονός ότι το μη επιδιωκόμενο αποτέλεσμα δεν μπορεί να προκληθεί μόνο από τη δράση του μεμονωμένου ατόμου. Μάλιστα, σε ατομικό επίπεδο, η δράση του (η κοπή των δέντρων για αύξηση καλλιεργήσιμης γης) θα μπορούσε να είναι ορθολογική, με την προϋπόθεση βέβαια ότι οι άλλοι δε θα κάνουν το ίδιο.⁵³

Με το παράδειγμα αυτό ουσιαστικά εικονογραφούνται όλα τα προβλήματα που υπάρχουν στη θεωρία του Olson και γενικώς του νεο-ωφελιμισμού. Θα προσπαθήσω να τα συμπυκνώσω με τη μορφή μιας απαρίθμησης των βασικών λογικών αρχών που η θεωρία αυτή παραβιάζει, ήτοι:

(Α) *Την αρχή της διάκρισης συλλογικής και ατομικής ορθολογικότητας.* Με βάση το παράδειγμα της κοπής των δέντρων που αναφέρθηκε, γίνεται φανερό ότι: Πρώτον, η ορθολογικότητα υπό το πρίσμα μονάχα των ατομικών συμφερόντων του μεμονωμένου δρώντος είναι διαφορετική από την ορθολογικότητα που συνάπτεται προς ένα συνολικό ή συλλογικό αποτέλεσμα. Δεύτερον, αποδεικνύεται ότι η θέση που υποστηρίζει ότι το συλλογικό αποτέλεσμα (λ.χ. η μη διάβρωση του εδάφους, η επινομή ενός δημόσιου αγαθού κτλ.) θα υπάρξει ανεξαρτήτως του τι θα πράξει το μεμονωμένο άτομο –και επομένως η μόνη έννοια της ορθολογικότητας είναι η ατομική– είναι λογικά και πραγματολογικά εσφαλμένη. Στην πραγματικότητα, η ορθολογικότητα της συμπεριφοράς τύπου free rider (θετικά ή αρνητικά, με πράξη ή παράλειψη) εξαρτάται από την προϋπόθεση ότι δε θα ακολουθήσουν και οι άλλοι την ίδια συμπεριφορά.

Ο Derek Parfit δείχνει ότι η προϋπόθεση αυτή υφίσταται σε αναρίθμητες περιπτώσεις στη σύγχρονη κοινωνία: Π.χ. οι μετακινούμενοι πηγαίνουν γρηγορότερα με το ιδιωτικό αυτοκίνητό τους, αλλά αν όλοι χρησιμοποιήσουν το ιδιωτικό αυτοκίνητό τους πηγαίνουν πιο αργά από ό,τι αν χρησιμοποιούσαν λεωφορεία. Ο στρατιώτης στη μάχη είναι πιο ασφαλής αν το βάλει στα πόδια, αν

53. Βλ. J. Elster, *Sour Grapes. Studies in the subversion of rationality*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, σ. 27-33.

όμως όλοι κάνουν το ίδιο θα υπάρξουν περισσότεροι νεκροί παρά αν δεν το έκαναν, κ.ο.κ.⁵⁴

Κατ' αυτό τον τρόπο, όπως παρατηρείται, το πρόβλημα της συλλογικής δράσης αφορά στην προοπτική ενός αποτελέσματος που είναι το ακριβώς αντίθετο από το «αόρατο χέρι» του Adam Smith. Είναι το πρόβλημα του πώς να αποφευχθεί μια κατάσταση κατά την οποία η ατομική ορθολογικότητα οδηγεί σε συλλογική ανορθολογικότητα αντί για το κοινό καλό.⁵⁵

(B) *Την αρχή της ίσης ορθολογικής ικανότητας των δρώντων.* Ο ισχυρισμός του Olson ότι σε μεγάλους αριθμούς δρώντων η συμπεριφορά free rider είναι ορθολογική, γιατί θα περάσει απαρατήρητη, παραβιάζει τη λογική συνέπεια της ανάλυσης για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, γιατί συναρτά την ορθολογικότητα μιας συμπεριφοράς (αυτής του free rider) από την προϋπόθεση ότι οι άλλοι δε θα την ακολουθήσουν και συνεπώς (με τους δικούς της όρους) θα δράσουν ανορθολογικά. Δεύτερον, γιατί μια τέτοια προϋπόθεση παραβιάζει την αρχική παραδοχή ότι όλοι οι μεμονωμένοι δρώντες είναι εξίσου λογικοί εγωιστές και συνεπώς ικανοί να ακολουθήσουν την ίδια ορθολογική συμπεριφορά.

Από τη στιγμή συνεπώς που δεχόμαστε ότι ισχύουν οι ίδιες προϋποθέσεις και δυνατότητες ορθολογικής συμπεριφοράς για όλους τους δρώντες, τότε οδηγούμαστε στο ότι το κριτήριο της ορθολογικής επιδίωξης ενός κοινού στόχου είναι ενιαίο για όλους: ήτοι, όσο μεγάλος και αν είναι ο αριθμός των συμμετεχόντων ισχύει ή ίδια λογική προϋπόθεση, ότι δηλαδή οποιοδήποτε συλλογικό αγαθό (π.χ. η προστασία του περιβάλλοντος, η ικανοποίηση ενός κλαδικού αιτήματος κτλ.) προϋποθέτει ότι η συμπεριφορά free rider δε θα ακολουθηθεί από τους άλλους γιατί τότε το συλλογικό αγαθό δε θα αποκτηθεί.

Στην αντίθετη περίπτωση παραβιάζεται (Γ) η *αρχή της επιλογής πρόσφορων μέσων για την επίτευξη συλλογικών στόχων.* Ο Olson παραβλέπει τελείως τις προϋποθέσεις και ενέργειες που πρέπει να γίνουν για την επίτευξη συλλογικών στόχων –από τις οποίες άλλωστε απορρέει η ιδιαίτερη λογική του συλλογικού πράττειν. Όπως είδαμε, στην ανάλυσή του η λογική της συλλογικής δράσης

54. Βλ. Derek Parfit, «Prudence, Morality and the Prisoner's Dilemma», στο J. Elster (επιμ.), *Rational Choice*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1986, σ. 36.

55. Βλ. Lars Udehn, «Twenty-five Years with The Logic of Collective Action», *Acta Sociologica*, τόμ. 36, τχ. 3, 1993, σ. 242-243.

στηρίζεται κυρίως στο οργανωτικό κόστος και στην επίδραση που ασκεί το μέγεθος της οργάνωσης, ενώ απουσιάζουν άλλες ουσιώδεις πλευρές που αφορούν στην παραγωγή ενός συλλογικού αγαθού. Για παράδειγμα, πολλά συλλογικά αγαθά παρουσιάζουν αυξανόμενα έσοδα κλίμακας. Αυτό συμβαίνει ιδίως σε περιπτώσεις όπου η παροχή του συλλογικού αγαθού εξαρτάται από διαμαρτυρίες, κινητοποιήσεις και γενικότερα από την ενεργό συμμετοχή των μελών μιας κοινωνικής ομάδας ή κινήματος. Δραστηριότητες όπως διαδηλώσεις, απεργίες, εξεγέρσεις κτλ. εξαρτώνται ουσιαστικά από τη «δύναμη των αριθμών». Η δυνατότητα να ασκηθεί πίεση είναι συχνά συνάρτηση του μεγέθους της ομάδας. Στην περίπτωση των αυξανόμενων εσόδων κλίμακας, το ατομικό όφελος αυξάνεται ανάλογα με το μέγεθος της ομάδας –κάτι που έρχεται σε αντίθεση με το επιχείρημα του Olson.⁵⁶

Θεωρώντας ως δεδομένη την επινομή του συλλογικού αγαθού, ο Olson αποφεύγει να αναρωτηθεί πώς μπορεί να επιτευχθεί ο συλλογικός στόχος, ποια είναι τα κατάλληλα μέσα γι' αυτό κτλ., γεγονός που θα τον υποχρέωνε να παραδεχθεί ότι τα άτομα στο συλλογικό πεδίο σκέφτονται διαφορετικά από ό,τι ο περιφημος *free rider*, που ακριβώς επειδή, στην ανάλυσή του Olson, τα βρίσκει όλα δεδομένα και έτοιμα μπορεί και να «λουφάρει».

(Δ) Την αρχή της ουσιαστικής διαφορετικής λογικής σύστασης ατομικού/συλλογικού. Το λάθος του Olson καθώς και όσων εκλαμβάνουν τις συμπεριφορές *free rider* ως πρότυπο ορθολογικότητας είναι ότι συγχέουν ατομικό και συλλογικό, αγοραίο και εξωαγοραίο πράττειν. Η ουσιαστική διαφορά που παραβλέπεται είναι ότι ενώ οι ατομικές, αγοραίες συμπεριφορές ρυθμίζονται γενικώς από τους νόμους της αγοράς, αντιθέτως η συλλογική δράση εμπεριέχει εγγενώς μέσα της μια δύναμη διάπλωσης κανόνων, προϋποθέτει συμφωνίες, αμοιβαίες δεσμεύσεις τήρησης ενός μίνιμουμ κοινής συμπεριφοράς, που εκφράζει τη λογική της επίτευξης του συλλογικού στόχου, χωρίς την οποία αυτός καθίσταται αδύνατος.⁵⁷

56. Βλ. Lars Udehn, *ό.π.*, σ. 241-242.

57. Σύμφυτο στη λογική της συλλογικής δράσης είναι το πρόβλημα «θα το κάνουν αν το κάνουν και οι άλλοι». Ο A. Sen τονίζει το θέμα της «εξασφάλισης» (ότι και οι άλλοι θα κάνουν το ίδιο), ενώ ο J. Elster αναφέρεται στη «συνεργασία υπό όρους» (ότι και οι άλλοι θα συνεργαστούν). Βλ. A. Sen, «Isolation, Assurance and the Social Rate of Discount», *Quarterly Journal of Economics*, τόμ. 81 (1967), σ. 112-124, και J. Elster, *Ulysses and the Sirens*, Cambridge University Press, Cambridge 1979, σ. 21.

Για παράδειγμα, αν ο Α που θέλει να βοηθήσει το φίλο του συγγραφέα Β αγοράσει ή όχι το βιβλίο του (ακόμη και αν αγοράσει μερικά αντίτυπα για να τον βοηθήσει) ελάχιστα επηρεάζει την τελική κυκλοφοριακή επιτυχία, η οποία εξαρτάται από τη συμπεριφορά του συνόλου των άλλων μεμονωμένων καταναλωτών. Αυτοί θα πράξουν χωρίς προηγούμενη δέσμευση ή συνεννόηση, αναλόγως των ατομικών ενδιαφερόντων και επιθυμιών τους. Στην προκειμένη περίπτωση, η αλτρουιστική συμπεριφορά του Α είναι ανορθολογική, όχι γιατί κάθε εν γένει αλτρουιστική συμπεριφορά είναι ανορθολογική όπως ισχυρίζονται οι νεο-ωφελμιστές, αλλά γιατί στην περιοχή που αυτή γίνεται (αγορά) κυριαρχούν εγωιστικά κριτήρια. (Η συμπεριφορά του Α είναι μια καθαρά ατομική συμπεριφορά).

Το ίδιο ισχύει και στο προαναφερθέν παράδειγμα του μεμονωμένου επιχειρηματία: ο Olson έχει δίκιο ότι αυτός «δε συμπεριφέρεται ορθολογικά όταν ρίχνει την παραγωγή του για να πετύχει υψηλότερη τιμή για το προϊόν του κλάδου του». Έχει όμως άδικο όταν υποστηρίζει ότι ο ίδιος επιχειρηματίας συμπεριφέρεται επίσης ανορθολογικά και στην περίπτωση που «διαθέτει χρόνο και χρήμα για να υποστηρίξει ένα λόμπυ με στόχο να εξασφαλίσει κρατική βοήθεια στον κλάδο». (Εδώ η συμπεριφορά του επιχειρηματία είναι μια συλλογική συμπεριφορά).

Η διαφορά της δεύτερης από την πρώτη περίπτωση είναι μεγάλη. Στη δεύτερη περίπτωση (συλλογική δράση) δεν ισχύουν οι υφιστάμενοι κανόνες της αγοράς, αλλά κριτήρια που απορρέουν από την ανάγκη μιας συνένωσης δύναμης με στόχο τη λήψη εξωαγοραίων αποφάσεων διά των οποίων ασκείται παρέμβαση, τροποποίηση κτλ. πάνω στους ίδιους τους αγοραίους κανόνες. Γι' αυτό θα λέγαμε ότι ίσα ίσα συμβαίνει το αντίστροφο από αυτό που ισχυρίζεται ο Olson. Θα συμπεριφερόταν δηλαδή ανορθολογικά ο επιχειρηματίας αν, ενώ μπορούσε μέσω του λόμπυ να εξασφαλίσει την κρατική βοήθεια στον κλάδο, παρέλειπε να κάνει τις απαραίτητες ενέργειες για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος.

Το συμπέρασμα είναι ότι η λογική του ατομικού και συλλογικού πράττειν είναι διαφορετική, γι' αυτό και διόλου τυχαία η κανονιστικώς αναμενόμενη συμπεριφορά στο πεδίο του συλλογικού πράττειν δεν είναι η εγωιστική (όπως στην αγορά) αλλά η αλληλέγγυα.

(Ε) Την αρχή της «αλληλεγγύης» ως υποχρεωτικής μορφής της

συλλογικής δράσης. Ακόμη και αν δεχθούμε ότι πολλοί που δραστηριοποιούνται στο συλλογικό πεδίο επιδιώκουν στην πραγματικότητα στενά ατομικά συμφέροντα ή στόχους, διαπιστώνουμε ότι δεν μπορούν πάντως να τα πραγματοποιήσουν με τη βασισμένη στο ατομικό συμφέρον συμπεριφορά. Όπως παρατηρεί ο Amartya Sen, σε αυτή την περίπτωση τα άτομα μπορούν να πετύχουν τις επιδιώξεις του ατομικού συμφέροντός τους μόνο αν συμπεριφέρονται «ως εάν» αυτές να ήταν αλτρουιστικές.⁵⁸ Αυτή η αναγνωριζόμενη υποχρέωση των εγωιστών να συμπεριφέρονται «ως εάν» να ήταν αλτρουιστές, αποδεικνύει την κανονιστική δύναμη της επικράτησης αλληλέγγυων ή οιονεί αλληλέγγυων μορφών στη συλλογική δράση και εξηγεί τη διαφορετική λογική της σύσταση σε σύγκριση με το ατομικό πράττειν.

Ακόμη και αν η συνεργασιακή αλληλέγγυα συμπεριφορά ανακατασκευασθεί ως ένα πρόβλημα ή δίλημμα λογικής επιλογής που αντιμετωπίζουν οι δρώντες (αν θα πρέπει δηλαδή να την ακολουθήσουν ή όχι), όπως συμβαίνει στη θεωρία των παιγνίων, και πάλι η στενά εγωιστική συμπεριφορά, που, κατά τον Olson, αποτελεί την ορθολογικότερη μορφή πράττειν, πρέπει να απορριφθεί.

Ο Derek Parfit, σε ένα κατά τη γνώμη μου σημαντικό άρθρο, δείχνει, χρησιμοποιώντας τις αρχές ανάλυσης που βασίζονται στη θεωρία των παιγνίων, ότι οι καλύτερες λύσεις σε καταστάσεις διλημμάτων ορθολογικής επιλογής είναι συχνά αυτές που βασίζονται σε ηθικά, αλτρουιστικά κριτήρια και όχι σε εγωιστικά-ωφελιστικά. Δείχνει, επίσης, ότι σε καταστάσεις διλημμάτων, όπως στο περίφημο «δίλημμα του φυλακισμένου», η επιλογή ανάμεσα στην εγωιστική ή την από κοινού στάση (συνεργασία) εξαρτάται από παράγοντες που, αν και δε λαμβάνονται υπ' όψιν από τις οικονομολογικές προσεγγίσεις, παίζουν ωστόσο καθοριστικό ρόλο στο ποια τελικώς στάση θα επιλεγεί. Αν, για παράδειγμα, υπάρχει πληροφόρηση, επικοινωνία, εμπιστοσύνη μεταξύ των δρώντων, αυτό είναι καθοριστικό στο να επιλέξουν τη συνεργασία.⁵⁹

(ΣΤ) *Την αρχή της μη δομικής απροσδιοριστίας του συλλογικού πράττειν.* Η παρατήρηση του D. Parfit θέτει το πρόβλημα κατά πόσον είναι θεμιτή η αφαίρεση δομικών παραγόντων με τέτοια σημασία για τον προσδιορισμό της συλλογικής συμπεριφοράς, προκει-

58. Βλ. Amartya Sen, «Behaviour and the Concept of Preference», στο J. Elster (επιμ.), *Rational Choice*, ό.π., σ. 72.

59. Βλ. Derek Parfit, ό.π., σ. 39.

μένου η ανάλυση να επιτύχει την επιδιωκόμενη αφαιρετική «καθαρότητα» λογικής σύστασης. Ακολουθώντας αυτή την αφαιρετική λογική, όλα τα μοντέλα ορθολογικής επιλογής και ανάλυσης κόστους-ωφέλειας προϋποθέτουν ένα μηδενικό σημείο ως αφηρησία της ανάλυσης. Λ.χ. στην ανάλυση καθαρού κόστους, ως μηδενικό σημείο λαμβάνεται το σημείο όπου καμιά συλλογική δράση δεν υπάρχει. Στην ανάλυση κόστους που επιχειρούν οι Buchanan - Tullock, ως μηδενικό σημείο λαμβάνεται η κατάσταση κατά την οποία δεν υπάρχει εξωτερικό κόστος, κόστος δηλαδή που επιβάλλεται στο άτομο από τη δράση των άλλων. Εννοείται ότι η συλλογική δράση εμφανίζεται ως ένα δυνατό μέσο για τη μείωση αυτού του εξωτερικού κόστους.⁶⁰

Είναι σαφές, βεβαίως, πως στην πραγματική κοινωνία δεν μπορούμε να βρούμε αληθινές καταστάσεις όπου ούτε συλλογική δράση (π.χ. πολιτική δράση) ούτε εξωτερικά κόστη (δηλαδή σχέσεις δύναμης) υφίστανται. Απ' αυτή την άποψη η ανάλυση αυτού του είδους μοιάζει με τις «Ροβινσωνιάδες» της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας που συγκέντρωναν το χλευασμό του Μαρξ. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τις δύο βασικές προϋποθέσεις της ανάλυσης του Olson, ήτοι: (α) Τις συνθήκες ενός πλήρως ανταγωνιστικού κλάδου οικονομίας (που σπανίως μπορούν να υπάρξουν), και (β) Την ύπαρξη συλλογικών αγαθών που θεωρούνται ως διαμορφωμένα ανεξάρτητα από τη δράση του μεμονωμένου ατόμου.

Το γεγονός ότι ο Olson, στην ανάλυσή του, προϋποθέτει ήδη διαμορφωμένο ένα συλλογικό αγαθό τον οδηγεί στο να παρακάμψει τα σημαντικά προβλήματα που συνδέονται λ.χ. με τη συνάρθρωση των ατομικών προτιμήσεων σε ένα συλλογικό αγαθό (Arrow) ή τα προβλήματα γνώσης και πληροφόρησης περί του τι είναι επί της ουσίας το επιθυμητό συλλογικό αγαθό (βλ. το μοντέλο περιορισμένης ορθολογικότητας του Simon, την «ευρεία έννοια ορθολογικότητας» του Elster κτλ.).

Αυτού του είδους η αφαίρεση καθιστά την ανάλυση προβληματική, δεδομένου ότι χωρίς τη συλλογική συμμετοχή των ατόμων δεν μπορεί να υπάρξει ένας προσδιορισμός του συλλογικού αγαθού ή των συμφερόντων. Φαίνεται ως το άτομο να βρίσκεται μπροστά σε εναλλακτικώς προσφερόμενα συλλογικά αγαθά που πάντα κάποιοι άλλοι έχουν διαμορφώσει και του προσφέρονται έ-

60. Βλ. Buchanan - Tullock, *ό.π.*, σ. 44-45.

τοίμα. Όμως η κοινωνική δράση είναι πολύ πιο σύνθετη από τους κανόνες ενός παιχνιδιού, σχεδόν ποτέ δεν είναι μηδενικής αφετηρίας. Τα συλλογικά αγαθά/συλλογικές καταστάσεις δεν είναι όπως ένα παιχνίδι που εφευρίσκεται από κάποιον. Οι πραγματικές συλλογικές καταστάσεις κατασκευάζονται και ερμηνεύονται από τους ίδιους τους δρώντες.⁶¹

(Ζ) Την αρχή της μετασχηματιστικής (εξωαγοραίας) δύναμης της συλλογικής δράσης. Αυτό που κυρίως ξεχωρίζει το συλλογικό από το ατομικό πράττειν είναι η δυνατότητα των συλλογικών δρώντων να μεταβάλουν τους ίδιους τους όρους και τους κανόνες του παιχνιδιού, στοιχείο που δε λαμβάνεται υπόψη από τις θεωρίες ορθολογικής επιλογής και τη θεωρία των παιγνίων. Σε καταστάσεις γνωστών διλημμάτων, όπως «του φυλακισμένου» ή το «παιχνίδι με τα κοτόπουλα» κτλ., οι εναλλακτικά προσφερόμενες στρατηγικές επιλογές (είτε πρόκειται για την ποινή φυλάκισης είτε για το κόστος ανέγερσης του φράχτη) στηρίζονται σε μια σχέση κόστους-ωφέλειας με βάση ισχύοντες κανόνες που είναι δεδομένοι και δεν αλλάζουν. Δε λαμβάνεται υπόψη ωστόσο η ύπαρξη μιας επιπλέον εναλλακτικής δυνατότητας, που θα ήταν η σύμπραξη των συμμετεχόντων με στόχο τη μεταβολή των ίδιων των κανόνων. Αυτή η δυνατότητα είναι έξω από τη λογική των παιγνίων, κάτι που δείχνει και την ακαταλληλότητά τους προκειμένου να αναλυθεί η λογική πραγματικών ιστορικών, κοινωνικών, πολιτικών κ.ά. καταστάσεων συλλογικής δράσης.

Βεβαίως, οι οικονομικές-νεο-ωφελιμιστικές θεωρίες δικαιολογούν την αφαίρεση τόσο σημαντικών δομικών, κοινωνικο-ιστορικών κτλ. παραγόντων, με το επιχείρημα ότι η λογική της συλλογικής δράσης (όπως κάθε «λογική» άλλωστε) τοποθετείται αναγκαστικά σε ένα αφηρημένο επίπεδο ιδεατών προβλημάτων και λύσεων. Ιδιαίτερα αυτό ισχύει, όπως λέει ο Elster, για θεωρίες ορθολογικής επιλογής που έχουν κανονιστικό περιεχόμενο. Υποδεικνύουν δηλαδή σε διάφορες παραδειγματικές καταστάσεις ποια είναι η ορθολογική λύση.⁶² Σε αυτό το πλαίσιο, ο ορθολογικός δρων είναι μια ιδεατή κατασκευή περισσότερο παρά η φιγούρα του μέσου

61. Ανάλογα είναι τα συμπεράσματα του J. Elster όσον αφορά στην έλλειψη ρεαλισμού που χαρακτηρίζει τις κατηγορίες της θεωρίας των παιγνίων. Βλ. J. Elster, *The Cement of Society*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σ. 49, 152 κ.ε.

62. Βλ. J. Elster, «Introduction», στο *Rational Choice*, ό.π., σ. 1.

ανθρώπου. Τα προβλήματα βεβαίως αυτής της κατασκευής αρχίζουν από τη στιγμή που θέλει να εξηγήσει συγκεκριμένες ιστορικές καταστάσεις, και αντίστοιχα πολιτικά φαινόμενα, οπότε όλες οι προϋποθέσεις που σιωπηρά έχει αφαιρέσει επανενεργοποιούνται αποκαλύπτοντας την αδυναμία της.

Για να καλύψει το κενό που δημιουργεί η αφαίρεση των *δομικών* παραγόντων, η οικονομική ανάλυση της συλλογικής δράσης επιχειρεί ουσιαστικά την επανεισαγωγή αυτών των παραγόντων με τη μορφή «*επιλεκτικών κινήτρων*». Μέσω αυτής της «τεχνικής», ακόμα και ηθικά στοιχεία γίνονται μεταφράσιμα στη γλώσσα της οικονομικής ανάλυσης. Για παράδειγμα, στην ανάλυση του Olson η ηθική αποδοκιμασία των άλλων λειτουργεί ως «κίνητρο» που ωθεί το μεμονωμένο δρώντα να μη συμπεριφερθεί ως *free rider*.

Με αυτό τον τρόπο, όμως, βρισκόμαστε ξανά μπροστά στην επιστημανθείσα αρχική αδυναμία. Η λογική ενός οικονομικά υπολογιστή ορθολογικού ατόμου προϋπάρχει των κινήτρων τα οποία του προσφέρονται στο πεδίο μιας συλλογικής δράσης και οργάνωσης. Στην πραγματικότητα ωστόσο, αυτά που εμφανίζονται με τη μορφή τιθέμενων ορθολογικών κινήτρων δυνατόν να προϋπάρχουν ως δομές, κοινωνικοποίηση, κανόνες, πολιτισμός κτλ. Π.χ. η ανάλυση του F. Hirsch προσπαθεί να δείξει την προϋπάρχουσα σημασία της ηθικής για τη λειτουργία της αγοράς. Το ίδιο και στην περίπτωση της ηθικής αποδοκιμασίας ως κινήτρου στην ανάλυση του Olson, αυτή στην πραγματικότητα παραπέμπει σε προϋπάρχουσες εξωοικονομικές δομές, λ.χ. στη λογική των συμβάσεων, που αποτελούν ως τέτοιες προϋπόθεση ή αξεχώριστο στοιχείο της λογικής της συλλογικής δράσης και την οποία όπως δείξαμε ο Olson συγγείει με το ατομικό οικονομικό πράττειν.

Ο B. Barry γράφει ότι το μόνιμο πρόβλημα «των οικονομικών θεωριών είναι ότι καταφέρνουν να εξηγούν τα πάντα απλώς με το να τα ξαναπεριγράφουν. Αποτυγχάνουν έτσι να προβλέψουν ότι θα συμβεί αυτό και όχι το άλλο γεγονός. Αν για παράδειγμα μια οργάνωση επιβιώνει, αυτό εξηγείται λέγοντας ότι θα πρέπει να έχει δώσει στα μέλη της επιλεκτικά κίνητρα. Αυτό εκλαμβάνεται ως αληθές από τη στιγμή που οποιαδήποτε κίνητρα ώθησαν τους ανθρώπους να υποστηρίξουν την οργάνωση ονομάζονται “επιλεκτικά κίνητρα”». ⁶³

63. Βλ. B. Barry, *ό.π.*, σ. 33.

7. ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΝΕΟ-ΩΦΕΛΙΜΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΗΘΙΚΗΣ ΑΠΑΞΙΩΣΗΣ

Στα πλαίσια του παρόντος προσπάθησα να επισημάνω τους περιορισμούς που συνεπάγεται η ανάλυση της συλλογικής δράσης μονάχα υπό το πρίσμα στενά οικονομικών και ωφελμιστικών κριτηρίων. Ως αφηρημένη λογική παραδειγματικών καταστάσεων, η κατασκευή του μεμονωμένου ορθολογικού ωφελμιστή δρώντος μπορεί να έχει ίσως μια ορισμένη ευριστική χρησιμότητα, ιδιαίτερα στο μέτρο που προμοδοτείται από τη διαρκή επέκταση των αγοραίων σχέσεων, η οποία ωστόσο χάνεται όταν μετατίθεται στο επίπεδο εξήγησης σύνθετων συλλογικών ιστορικών καταστάσεων όπου παρεμβάλλονται οργανωτικοί, θεσμικοί, πολιτισμικοί κ.ά. παράγοντες. Αν, για παράδειγμα, ακολουθήσουμε τη λογική του Olson, κανένα κοινωνικό κίνημα δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά αναγκαστικά μέσω της προσφυγής σε εξηγήσεις περί ανορθολογικής συμπεριφοράς.

Γενικότερα, η εμπειρική αποδειξιμότητα των οικονομικών-νεο-ωφελμιστικών θεωριών είναι εξαιρετικά περιορισμένη, ενώ αντίθετως αυξάνεται ο αριθμός των εμπειρικών ερευνών –συμβατών προς αυτές τις θεωρίες– που αμφισβητούν την εγκυρότητα της μονοσήμαντης στήριξης των επιλογών σε εγωιστικά-ατομιστικά κριτήρια (Marwell - Ames, 1980· Miller - Oppenheimer, 1982· Eavey - Miller, 1982).⁶⁴ Παρά την προφανή αδυναμία στον τομέα των εμπειρικών αποδείξεων, οι νεο-ωφελμιστικές θεωρίες εξακολουθούν ωστόσο να πολλαπλασιάζονται, ίσως επειδή, όπως παρατηρεί ο A. Pizzorno, «τα συμπεράσματα που μπορεί να εξάγει κανείς από αυτές είναι επιθυμητά από ιδεολογική άποψη».⁶⁵

Ερχόμαστε έτσι στην τρίτη και τελευταία επισήμανση που αφορά στα πολιτικά-ιδεολογικά συναγόμενα των νεο-ωφελμιστικών θεωριών. Ο J. Buchanan, σε μια αυτοβιογραφική αναφορά του, παραδέχεται ότι το πρόγραμμα Δημόσιας Επιλογής υπήρξε εξαρχής προϊόν στράτευσης υπέρ των αρχών της ελεύθερης αγοράς με στόχο να μεταβάλει το θεωρητικό κλίμα των αμερικανικών πανεπι-

64. Βλ. Norman Frohlich - Joe Oppenheimer, «Beyond Economic Man. Altruism, Egalitarianism and Difference Maximizing», *Journal of Conflict Resolution*, τόμ. 28, τχ. 1, Μάρτιος 1984, σ. 3-24, ιδίως σ. 4-5.

65. Alessandro Pizzorno, «On the Rationality of Democratic Choice», *Telos*, τχ. 63, άνοιξη 1985, σ. 41-69, ιδίως σ. 42.

στημίων της εποχής του (δεκαετία του '50) στο οποίο κυριαρχούσαν κείνσιανές και κρατικο-παρεμβατικές αντιλήψεις.⁶⁶

Την ίδια ιδεολογική στράτευση εμπεριέχει και το πρόγραμμα του Olson, το οποίο στρέφεται ουσιαστικά κατά των εθελοντικών οργανώσεων που στη δημοκρατική θεωρία συγκροτούν τον ιστό μιας σύγχρονης κοινωνίας πολιτών, αρθρώνουν και εκπροσωπούν τα συμφέροντά της. Αυτό συνάγεται εμμέσως πλην σαφώς από τη βασική θέση που διατυπώνει στο πρώτο βιβλίο του «Η λογική της συλλογικής δράσης», σύμφωνα με την οποία «κανένα ορθολογικό άτομο δε θα αναλάβει συλλογική δράση χωρίς καταναγκασμό ή (ατομικώς κατανεμόμενα) επιλεκτικά κίνητρα». Αν αυτή η θέση γίνει δεκτή, τότε η πολιτική θεωρία οδηγείται σε «διάλυση» των προϋποθέσεων συλλογικής δράσης, ως μορφής εθελοντικής δραστηριότητας διά της οποίας προωθούνται κοινοί στόχοι και αξίες της κοινωνίας.

Η επίθεση του Olson κατά των εθελοντικών οργανώσεων της εργασίας εκδηλώνεται πολύ πιο άμεσα στο δεύτερο σημαντικό του έργο «Η άνοδος και η πτώση των εθνών» (1982).⁶⁷ Σε αυτό ο M. Olson υποστηρίζει ότι ο υπερβολικά διογκωμένος ρόλος των ομάδων συμφερόντων (που εκ των πραγμάτων αποσκοπούν στην κοινωνική διαίρεση και στη μεταφορά εισοδημάτων από τη μια ομάδα στην άλλη) έχει ως αποτέλεσμα την επιβράδυνση της οικονομικής προόδου και το στασιμοληθωρισμό. Αντιθέτως, η γρηγορότερη οικονομική ανάπτυξη των Νέων Βιομηχανικών Χωρών της Ασίας αποδίδεται από τον Olson στο ότι στηρίζονται σε ένα μοντέλο αποφάσεων που είναι απαλλαγμένο από το κόστος της πολυπλοκότητας των πολυάριθμων ενδιάμεσων συλλογικών διαδικασιών έκφρασης συμφερόντων που χαρακτηρίζει την Ευρώπη και τις ΗΠΑ.

Με αυτό τον τρόπο, στη θεωρία του Olson, το πρότυπο του εγωιστή ατομιστή ορθολογικού δράντος καταλήγει να συστοιχείται προς αυταρχικά-τεχνοκρατικά μοντέλα αποφάσεων απολύτως εχθρικά προς τις μαζικές συλλογικές διαδικασίες. Το θέμα έχει ωστόσο ευρύτερες προεκτάσεις. Από τη στιγμή που ο ιδεότυπος ορθολογικότητας ταυτίζεται με τη συμπεριφορά αυτού που παραβιάζει «λάθρα» τις συλλογικές υποχρεώσεις, τότε υponομεύονται τα

66. Βλ. James M. Buchanan, *Liberty, Market and State*, Oxford University Press, 1986, σ. 9.

67. M. Olson, *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*, Yale University Press, New Haven 1982.

ίδια τα αξιακά θεμέλια πάνω στα οποία διαμορφώθηκαν οι δημοκρατικές πολιτικές μορφές.

Το ενδεχόμενο απαξίωσης γενικότερα των δημοκρατικών διαδικασιών, μέσα από τα «οικονομολογικά» επιχειρήματα, είναι εμφανές και σε άλλες θεωρίες, όπως του Downs ή του Αιτσω: Ειδικά στην περίπτωση του «περί αδυνάτου θεωρήματος», αν γίνει δεκτό ότι τα δημοκρατικά κριτήρια οδηγούν σε αντιφατικές συλλογικές αποφάσεις, τότε πολλοί θα προτιμούσαν να τα εγκαταλείψουν προκειμένου να επιτύχουν συνεκτικές κυβερνητικές πολιτικές.

Ο κίνδυνος απαξίωσης του δημόσιου χώρου μέσα από την επικράτηση ιδιοτελών ή μη ηθικών συμπεριφορών είχε πολύ καλά κατανοηθεί από τους θεωρητικούς του κλασικού φιλελευθερισμού, ακόμη και σε μια περίοδο που κυριαρχούσαν προ-δημοκρατικές μορφές. Άλλωστε, το πρόβλημα του *free rider* (με την έννοια της μη τήρησης από το ορθολογικό άτομο των κανόνων και των συλλογικών υποχρεώσεων) είναι ένα παλιό πρόβλημα, εγγενές στις ατομιστικές προσεγγίσεις, το οποίο σε ηθικούς σχετικιστές, όπως ο Hobbes και ο Hume, ήταν απολύτως γνωστό.

Οι Buchanan - Tullock μας θυμίζουν ένα επιχείρημα του Hume, ο οποίος αναγνώριζε ότι ενδεχομένως το ιδιαίτερο συμφέρον του ατόμου θα εξυπηρετούνταν καλύτερα αν όλοι οι άλλοι συμμορφώνονταν με τους συμβατικούς κανόνες, ενώ ο ίδιος θα παρέμενε ελεύθερος να παραβιάζει αυτούς τους κανόνες. Ωστόσο, πρόσθετε ο Hume, ακριβώς επειδή αυτοί οι κανόνες έχουν παραχθεί *κοινωνικά*, πρέπει και να έχουν *γενική εφαρμογή*. Με αυτό τον τρόπο, αναγνώριζε ότι η γενικότητα μιας γενικής κοινωνικής ρύθμισης (το ότι αφορά σε πολλούς ή σε όλους) αποτελεί βάση ισχύος διαφορετικών λογικών κριτηρίων από αυτά που ισχύουν σε στενά ατομικές πράξεις.⁶⁸

Από τη μεριά του ο Hobbes υποστήριζε ότι η παραβίαση των συμβατικών κανόνων και υποχρεώσεων δεν είναι μόνο πράξη «άδικη» (δηλαδή ηθικώς αποδοκιμαστέα), αλλά αντίκειται και στο Λόγο. Μάλιστα όσους υποστήριζαν το αντίθετο τους αποκαλούσε *μωρούς*.⁶⁹

68. Για τον τρόπο που ο Hume θεσπίζει τα κριτήρια συλλογικού πράττειν βλ. *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, Sect. IX, Part I, ιδίως σ. 273-274.

69. Βλ. T. Hobbes, *Leviathan*, Μέρος I, κεφ. XV, «Of Other Laws of Nature», *Everyman's*, Λονδίνο, έκδ. 1987, σ. 74-75.

Αυτή, λοιπόν, η «μωρία» του να εξισώνεται μια πράξη που παραβιάζει τις συλλογικές υποχρεώσεις με το ορθολογικό πράττειν χαρακτηρίζει μια ευρύτερη μετα-ηθική στροφή των σύγχρονων οικονομολογικών επιχειρημάτων, που τα απομακρύνει από τους φιλελεύθερους προδρόμους τους.⁷⁰

Παρόλο που ο Hobbes έχει στο νου του ένα καταναγκαστικό πολιτικό πλαίσιο, ενώ ο Olson αναφέρεται στις σύγχρονες εθελοντικές οργανώσεις, ο παραλληλισμός αυτός αποσαφηνίζει πλήρως τη μετα-ηθική στροφή που έχει συντελεσθεί.

Στην αφετηρία του, πριν από δύο και πλέον αιώνες, ο οικονομικός ατομικισμός χαρακτηρίστηκε από την αναγνώριση μιας υποκείμενης ηθικής-θρησκευτικής βάσης. Η οικονομική ανάλυση του A. Smith στον «Πλούτο των Εθνών», όπως έχει γίνει δεκτό, στηρίζεται σημαντικά στην κοινωνική ανάλυσή του, στη «Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων». Το συμπέρασμά του ήταν ότι «θα μπορούσε κανείς με ασφάλεια να εμπιστευθεί τους ανθρώπους στην επιδίωξη των ατομικών τους συμφερόντων, χωρίς να προκλύψουν με αυτό ανεπιθύμητες ζημίες στην κοινότητα, όχι μόνο εξαιτίας των περιορισμών που θέτει ο νόμος, αλλά και γιατί αυτοί υπόκεινται σε (αυτο)περιορισμούς που προέρχονται από τα ήθη, τη θρησκεία, το έθιμο και την εκπαίδευση».⁷¹

Κατά τον ίδιο τρόπο, η κατανόηση της ανθρώπινης κοινωνίας σύμφωνα με το υπόδειγμα της αγοράς ήταν εξίσου αντιπαθής και στον J.S. Mill.⁷²

Κανείς από τους παραπάνω κλασικούς θεωρητικούς δε θα μπορούσε πράγματι να εξισώσει την «κλοπή» με ένα ορθολογικό μέσο επίτευξης στόχων, ούτε θα θεωρούσε την πολιτική συμμετοχή ως «κόστος» το οποίο πρέπει να μειωθεί.

Το πρόβλημα είναι ότι οι τάσεις ηθικής απαξίωσης που εκφράζει η «οικονομολογική» προσέγγιση στο πλαίσιο της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας προμοδοτούνται, αλλά και συμβαδίζουν με τη

70. Βλ. Frank Sorauf, «The Public Interest Reconsidered», *The Journal of Politics*, τόμ. 19, 1957, σ. 616-639, ιδίως σ. 637.

71. Βλ. A.W. Coats (επιμ.), *The Classical Economists and Economic Policy*, Methuen, Λονδίνο 1971, σ. 9.

72. Όπως γράφει ο Mill, «είναι κατά το περιεχόμενό της απωθητική η ιδέα μιας κοινωνίας που συνέχεται μόνο από σχέσεις και αισθήματα προερχόμενα από χρηματικά συμφέροντα». *Principles of Political Economy*, Book IV, κεφ. VII, σ. 120.

ραγδαία απο-ηθικοποίηση περιοχών της συλλογικής δράσης και του δημόσιου χώρου (κράτος, γραφειοκρατία, κόμματα κτλ.) ως αποτέλεσμα της ατομιστικής επέκτασης εμπορευματικών κριτηρίων και διαδικασιών.

Αυτή η διαπίστωση δικαιώνει, ως τελικό συμπέρασμα, τη θέση του F. Hirsch, σύμφωνα με την οποία οι «οικονομικές προσεγγίσεις της δημοκρατίας», η «πολιτική αγορά» κτλ. αποτελούν προέκταση στο διανοητικό επίπεδο του σημερινού υπερ-εμπορευματικού κόσμου. Γι' αυτό και θα μπορούσαν καλύτερα να ονομαστούν «μια εμπορευματική προσέγγιση της πολιτικής».⁷³

Σε κάθε περίπτωση, η επικράτηση κριτηρίων ατομιστικού οικονομικού ορθολογισμού στις συλλογικές σχέσεις θα είχε ως αποτέλεσμα την «αποδόμησή» τους ως χώρου παραγωγής αξιών, γεγονός που θα ενεργοποιούσε τον κρυμμένο, εγγενή «χομπισισμό», που αποτελεί, αφενός, την ακραία λογική συνέπεια των νεο-ωφελιστικών θεωριών και, αφετέρου, τη μοιραία απόληξη ενός υπερεμπορευματικού κόσμου που γίνεται ολοένα φτωχότερος σε ηθικό περιεχόμενο.

73. Βλ. Fr. Hirsch, *ό.π.*, σ. 94-95.